

פרק תשיעי: סוגיית שמירת המצוות במושבות

אחת השאלות המרכזיות שליוו את התיישבות החדשה בארץ מראשיתה, וריחפה גם ברקע פולמוס השמיטה, נגעה לשאלת האופי הדתי של התיישבות ושל תומכיה. מתחים סביב האופי הדתי של הבאים לגור בארץ התגלעו עוד טרם הקמת המושבות החדשות והתבטאו במאבקים שונים בירושלים ומחוצה לה, הן בנוגע ליוזמות חינוכיות ופילנתרופיות מצד גורמים משכיליים והן ביחס לשכבת המשכילים שהחלה להתגבש בירושלים, בפרט החל משנות ה-70 וה-80 של המאה ה-19. נוספה לכך גם ההתנהלות הדתית הבעייתית במקוה ישראל, שאכזבה גם תומכים נלהבים בהתיישבות חקלאית כמו רי"ד פרומקין ורי"מ פינס.

עם הקמתן של המושבות החדשות התגבר הדיון בסוגייה זו. רובם המוחלט של בני המושבות היו אנשים דתיים, ורבים מהם לא השתייכו לרובד המשכילי. יתר על כן ברוב המושבות נקבעה החובה לשמירת מצוות בתקנון המושבה. לברון רוטשילד היה חשוב באופן אישי שהמצוות יישמרו במושבותיו.¹⁸¹ אולם ברבות מן המושבות תאמה הנורמה הדתית את המקובל במזרח אירופה אך לא את המתח הגבוה שאפיין קבוצות משמעותיות בירושלים. בנוסף לכך נמצא מספר מתיישבים מועט, בעיקר בראשון לציון ובגדרה, שאורח חייהם לא היה דתי. גם אופייה הדתי של הפקידות הבכירה של הברון, שהתנהלה ברובה לפי נורמות יהודיות צרפתיות מסורתיות בלבד, זכה לביקורת נוקבת על ידי גורמים שונים, ביניהם גם מתוך ההתיישבות עצמה.

כפי שנראה בסעיפים הבאים, מתיחות זו מצאה ביטוי מובהק במחצית השנייה של שנות ה-80, הן בעיתונות היהודית בכלל ובעיתונות היהודית בירושלים בפרט והן בדיוני חובבי ציון ובפולמוסים במושבות, והיא גם עמדה ברקע הדיונים בסוגיית השמיטה.

181. הברון ראה עצמו בעל מחויבות דתית עמוקה, ו"יחס של כבוד לדת הטביע חותמו בכל מה שעשה", אף שבעצמו לא דקדק בחלק מן המצוות (שאמה, בית רוטשילד, עמ' 94). אמו ואשתו של הברון שמרו מצוות במובהק ודודו-חותנו קרל וילהלם (שמעון-וולף) רוטשילד מפרנקפורט, כונה בשם "הברון הצדיק", על שום הקפדתו במצוות ומעשי הצדקה הרבים שבהם הצטיין. הברון אדמונד הקפיד ללכת לבית הכנסת בשבתות ובחגים והיה מקורב מאוד לרב צדוק כהן, רבה הראשי של פאריס ולימים רבה של צרפת. בביקוריו בארץ חזר והדגיש הברון את חובתם של המתיישבים להקפיד על קיום המצוות (ראו גלעדי, הברון, עמ' 182; שאמה, שם). דוגמא למחויבות זו היא פקודת הנדיב שפורסמה בזכרון יעקב "כי כל אשר יהיה לחלל שבת ומועדים, ענוש יענש בפעם הראשונה, ובפעם השנייה יגורש מעל הקאלאניא" (חבצלת, ה' בתמוז תרמ"ה (18.6.1885), עמ' 275).

היחס למושבות בעיתונות הירושלמית

שני עיתונים יצאו מדי שבוע בירושלים במחצית השנייה של שנות ה-80, והיו מצויים במאבק ביניהם.

העיתון הראשון, היה חבצלת בעריכת ר' ישראל דוב פרומקין. פרומקין (תרי"א-תרע"ד, 1850-1914) היה בן למשפחה חב"דית, תלמיד חכם ומשכיל, מו"ל ומתרגם ופעיל ציבורי בירושלים, שעלה עם הוריו ארצה בשנת תר"כ (1859). מראשית שנות ה-70 החל פרומקין לכתוב בעיתון חבצלת של חותנו, המדפיס ר' ישראל ב"ק. שנים ספורות אחר כך הפך להיות עורך העיתון והגורם הדומיננטי שבו. בשנות ה-70 ובראשית שנות ה-80 התבלט העיתון בעריכת פרומקין בביקורת חריפה על סדרי החלוקה ועל ראשי הוועד הכללי; בקריאה לפרודוקטיוויזציה של היישוב; להקמת מושבות חקלאיות; לחינוך להשכלה ולהנחלת השפה העברית. אולם במהלך שנות ה-80 חל שינוי משמעותי בעיתון ובעמדותיו של פרומקין וביקורתו החלה להיות מופנית כלפי מושבות הברון. כבר בשלהי שנות ה-70 התאכזב פרומקין מהאופי הדתי של מקוה ישראל, שבהקמתו ובפעילותו תמך תחילה בהתלהבות. גם תופעות שונות במושבות החדשות החלו להטריד את מנוחתו. ביקורת זו גברה והלכה עם העמקת המעורבות של פקידות הברון. מאמצע שנות ה-80 החל פרומקין לשתף פעולה עם הממסד הירושלמי ולהתמקד ביוזמות עבור עניי ירושלים שהתרכזו במיוחד עם הגעתם של פליטים רבים מרוסיה, בעקבות הפרעות בשנים תרמ"א-תרמ"ב, ובנוסף להם העולים שהגיעו באותה עת מתימן. הוא שיקע עצמו במיוחד בחברת 'עזרת נדחים', שהקים בחשון תרמ"ד (1883), במטרה להוות אלטרנטיבה למאמצים ולכספים הרבים שהשקיע המיסיון בתמיכת עניים אלו, ו"לעזור לפי כוחה לכל עניי אחינו בירושלם בלימוד מלאכה לצעירי ימים ובהמצאת עבודה או פרנסה לבאים בימים, למען יוכלו לחיות מיגיע כפיהם".¹⁸² מכאן ואילך הפך העיתון שופר כנגד מה שנראה היה עתה לעורכו כסכנה העיקרית ליישוב והיא: אופי מושבות הברון. לתעמולה זו תרם במיוחד קרוב משפחתו של פרומקין, אלעזר רוקח. רוקח פעל משנות ה-70 להקמת התיישבות חקלאית בגליל, ופעל בראשית שנות ה-80 לעלייתם ארצה של יהודים מרומניה, תוך מלחמה בלתי-פוסקת בהנהגת הכוללים בצפת.¹⁸³ בשנת תרמ"ד (1884) חזר רוקח מאירופה לארץ כמזכיר חובבי ציון בארץ, אולם תמיכתו במורדים בפקידות הברון בראשון לציון וביקורתו הרבה על משטר הפקידות, שנדמה לו כמשטר שעבוד וחלוקה חדש, הובילו לשבר בינו לבין חובבי ציון ולפקידות הברון. בעוד חובבי ציון נזהרו מאד, על אף ביקורתם, שלא לפגוע בפעילות הברון, באין לה תחליף, סבר רוקח כי אין תוחלת

182. קרסל, כתבי פרומקין, עמ' 198. וראו לנג, דבר עברית, א, עמ' 81-84.

183. ראו לעיל שער שלישי, הע' 132.

לתנועה לאומית הבנויה על מאמציו של "איש אחד בעל אוצרות [...] ומה רע ומר רעיון לאומי, אם ראשו וגופו שקוע בעבודת". בלחץ הפקידות פוטר רוקח בשלהי שנת תרמ"ז (1887) ממשרתו ומשעה זו החל רוקח ללחום בפומבי כנגד פקידות הברון ושלטונה במושבות, ואף סייע בתמיכה כספית במורדים בראשון לציון. את עיקר מרצו וכשרונו השקיע במאמרי ביקורת נוקבים שפרסם בחבצלת, בפרט כנגד משטר הפקידות במושבות.¹⁸⁴

העיתון השני היה עיתון הצבי, בעריכת אליעזר בן-יהודה. בן-יהודה (תרי"ח-תרפ"ג, 1858-1922) היה עיתונאי משכיל, יליד האימפריה הרוסית, שהטיף לתחיית עם ישראל בארץ ואחר כך גם לתחיית השפה העברית. הוא שהה זמן מה בפריז ובאלג'יר והחל לכתוב מאמרים בעיתון חבצלת, שלעריכתה חבר עם עלייתו ארצה, בראשית שנת תרמ"ב (1881). זמן לא רב אחר כך פרש ממערכת העיתון והחל בפעילות עצמאית. בשנת תרמ"ה (1884) החל בן-יהודה לערוך עיתון בשם הצבי, שנדפס בבית הדפוס של משפחת הירשנזון, משפחת תלמידי חכמים ומשכילים עצמאיים. בעיתונו הדגיש בן-יהודה את הדיבור העברי, ההשכלה ותמיכה בהקמת התיישבות חקלאית כפתרון לאומי. תחילה הייתה ביקורתו על היישוב בירושלים מתונה, והוא אף זכה לגיבוי ולסיוע מסוים מן הוועד הכללי, שראשו ראו בעיתון אלטרנטיבה לחבצלת העוין. בן-יהודה אף ציין באותה עת את חשיבות ה'חלוקה' לצמיחת היישוב בירושלים, ונהג בכל אותה העת כשומר מצוות של ממש. אחד ממקורביו הגדולים באותה העת היה ר"מ פינס, איתו שיתף פעולה ביוזמות שונות ופינס אף יחליף אותו כעורך הצבי בתקופה בה ישהה בן-יהודה בחו"ל. בין אדר א' תרמ"ו לטבת תרמ"ז עבר בן-יהודה ברחבי אירופה במטרה לגייס תמיכה בעיתונו. ברוסיה הוא נחל כישלון, אולם בעת ביקורו בפריז הוא מצא אוזנת קשבת לרעיונותיו אצל הפקידות הבכירה ואף זכה לתמיכה קבועה מן הברון להוצאת עיתונו. בפרט סייע בידו בעניין מקורבו של הברון, מיכאל ארלנגר, שראה בעיתון כלי חשוב לטובת פעילות הברון בארץ, אם כי תמיכה זו עדיין לא הייתה מספקת.¹⁸⁵ במהלך ביקורו

184. ירדני, העיתונות, עמ' 174-178.

185. בן-יהודה היה נתון במצב כלכלי קשה ביותר וביקש פעמים רבות מחובבי ציון לתמוך בעיתונו, אך בקשותיו נידחו (ראו כתבים, 979). בראשית שנת תרמ"ז, בעת ביקורו בפריז, הוקצבה לו תמיכה חדשית מן הברון בלחץ נסים בכר ובהשתדלות מיכאל ארלנגר והרב צדוק כהן (השקפה, י"ז באב תרס"ד (5.8.1888), עמ' 458). ארלנגר ניסה לגייס מקורות להגדלת התמיכה בו (ראו מכתב של ארלנגר להירש מיום ג' בסיון תרמ"ז (26.5.1887) (כתבים, 975; לנג, דבר עברית, א, עמ' 119-120, 131), אולם על אף סיוע זה מצבו הכלכלי של בן-יהודה ומשפחתו היה גרוע. מקורביו חיפשו עבורו משרות אחרות ואפילו הוצעה לו משרת מורה בבית הספר הקטן בעקרון. בביקורו של ארלנגר בארץ בקיץ תרמ"ז הוא ציין בפירוש באוזני בן-יהודה את חשיבות תיפקודו כעורך הצבי "כי הדבר נחוץ מאד לענין הישוב, ושיעזרו מפאריש מעט" (מכתב בן-

בפריז פסק בן-יהודה מלשמור את אורח החיים הדתי שנהג בו מאז בואו לירושלים,¹⁸⁶ ועם חזרתו ארצה החל נוקט ביקורת הולכת וגוברת על סדרי החלוקה ועל אורחות חיי היישוב ומנגד הביע תמיכה גוברת והולכת בפקידות הברון ובפעילותה במושבות, כמי שיכולה לדאוג לטובת הכלל ולבנות את היישוב. אם בעבר דיבר בן-יהודה על הצורך באיכרים משכילים, אנשי חזון ובני חורין, הביאו אותו הקשיים העצומים של ההתיישבות למסקנה כי בנין היישוב תלוי כולו בברון ובציות להוראותיו.¹⁸⁷

בשנים תרמ"ז-תרמ"ט (1887-1889) התנהלה מלחמה גלויה בין שני העיתונים, כשחבצלת הופך למעשה לדברו של ה'ועד הכללי' ומוסדות היישוב הירושלמי, ואילו בן-יהודה מפסיק לטשטש את ההבדלים בינו לבין הממסד הירושלמי ופותח במערכה שמטרתה "להרוס ולהחריב את כל הבנין הישן, את חיי החלוקה הנתעבה, את החיים על נדבות, את הצרעת הממארת הזאת, המשפלת את קהל ישראל יושבי ארץ הקדש בגשם וברוח".¹⁸⁸ רוקח במיוחד פרסם בחבצלת עשרות מאמרים בלשון ארסית כנגד פקידות הברון על התעמרותה במתיישבים וזלזולה בדת. בולטת הייתה אהדת חבצלת לפתח תקוה ולמוסדות החינוך שלה שהתנהלו באורח שמרני יותר, זאת לעומת אהדתו של הצבי לפקידות הברון ולמוסדותיה, כמו גם לסגנון המערבי שאפיין את הרוח הבאה מצרפת.¹⁸⁹ מימון משכורתו של בן-יהודה מכספי הברון הגביר את המתחות בין שני העיתונים.

יהודה לאוסישקין מט' באלול תרמ"ז (29.8.1887). בן-יהודה ציין שם כי סיוע זה אינו מספיק, וכי על חובבי ציון במוסקבה לקחת את העיתון תחת חסותם, הן לצורך הגדלתו ושיפורו והן כדי שהעיתון "יהי"ה] בן חן]רים" (כתבים, 1039). וראו עוד לנג, שם, עמ' 133-134). דוד יודילוביץ הזכיר במכתב לארלנגר, מא' באייר תרמ"ח, כי בן-יהודה מקבל מן הברון 150 פרנק לחודש, המספיקים בעיקר להדפסת העיתון ולשליחתו בדואר (אצ"מ A192\233\1, עמ' 231). במכתבים ליל"ג ציין בן-יהודה שהמימון עומד על כ-2,000 פרנק לשנה (סה"ל, אוסף יל"ג, ARC. 4* 761 01 25, מכתב 1 מכ"ד באדר תרמ"ח, ומכתב 2 מכ"ג בניסן תרמ"ח).

186. ראו לנג, שם, עמ' 121.

187. "לא חרות אנשי המושבות, כי אם ענין קיום עצם המושבות נוגע עד לבנו, [...] נסיון ארבעת השנים הראה למדי כי לא מאנשים משכילים שהסכינו לחרות [...] תבנה יהודה. האנשים האלה, כשהם לעצמם, הם טובים ונכבדים [...] במושבות הם חרבן, חרבן, חרבן" (הצבי, כ"ה בסיון תרמ"ז (17.6.1887), עמ' נג). עמדה זו תזכה לביקורת גם על ידי כמה מחובבי ציון, בהם פינס, מל"ל ויהושע אייזנשטרט, שיראו בה עמדה קיצונית הפוגעת בכבוד האיכרים ואף בעבודתם, והמעלימה עין מעריצות הפקידות במקום שאינה נדרשת. למעשה גם בן-יהודה לא סבר שעמדה זו נכונה אלא במציאות הקיימת, בה יש חשש להסתלקות הברון ולהתמוטטות המפעל ההתיישבותי כולו, עמדה שתמכו בה למעשה רוב חובבי ציון באותה העת (ראו ירדני, העיתונות, עמ' 277; לנג, שם, עמ' 140-141).

188. הצבי, י"ד בחשוון תרמ"ט (19.10.1888), עמ' יד. ראו גם: ירדני, שם, עמ' 254; קניאל, במעבר, עמ' 49.

189. קרסל, כתבי פרומקין, עמ' קד-קה. וראו לנג, דבר עברית, א, עמ' 79.

פרומקין דחה בשאט נפש את ניסיונו של שייד, ממונה הברון לעניין ההתיישבות, לתמוך בו בכמה אלפי פרנק לשנה, במטרה למתן את הביקורת כנגד הפקידות בחבצלת.¹⁹⁰ גם בעיתונות היהודית בחו"ל יימצאו הדי המחלוקות בין העיתונים בירושלים, כאשר עיתון המליץ, הנתמך על ידי חובבי ציון המשכילים, תומך בקו של עיתון 'הצבי' ומצטטו לפרקים, בעוד עיתון המגיד ועיתוני האורתודוקסיה הגרמנית מקבלים ככלל את הביקורת המצויה בחבצלת. יש לציין שהיו גם כאלו שצדדו בעמדותיו העקרוניות של בן-יהודה, אך מתחו ביקורת על התנגחותו הבוטה כנגד מוסדות היישוב בירושלים, וראו בה גורם מזיק.¹⁹¹

מתיחות ומחלוקת זו ימצאו את ביטוין גם בפולמוס השמיטה וישקפו גם את חוסר האמון של כל צד בטענות הצד השני בנושא זה. שני העיתונים עסקו בנושא השמיטה בצורה אינטנסיבית והציגו עמדות מנוגדות. הצבי הציג את הצורך הרב בהיתר עבודה בשמיטה, משום שהשביטה עלולה לגרום "לעת עתה, חורבן לכל רעיון הישוב" ופרסם גם מאמרי רבנים שנקטו היתרים, ואילו חבצלת טען שההיתר אינו נצרך למעשה, ופרסם מאמרי רבנים נגדיים. הצבי התקיף את ההתנגדות של רבני ירושלים להיתר, כנובעת מרצון להחריב את ההתיישבות, ואילו חבצלת האשים את הפועלים להשגת ההיתר בניסיון לפגוע באופיו הדתי של היישוב ואת עיתון הצבי בהצגת מצג שוא על החורבן העתיד כביכול מקיום השמיטה.¹⁹² שני העיתונים הביאו גם ראיות כלכליות-ריאליות כסיוע לטענתם, אולם בשל סגנונם הלוחמני של העיתונים בכלל ובסוגיית השמיטה בפרט, פקפקו רבים בטיב הטענות.¹⁹³ היו אף משכילים מן המושבות שטענו שעצם התעסקותו של בן-יהודה בנושא השמיטה ובוודאי סגנונו הלוחמני, פגעו ביכולתם של ההיתרים

190. קרסל, שם, עמ' קה.

191. ראו למשל הביקורת של אלמוני מירושלים בעיתון *Judische Presse*, שהוזכרה בהצבי, י"ד בחשוון תרמ"ט (19.10.1888), עמ' יג-יד. הכותב ציין כי למרות שהאשמותיו של החבצלת כנגד הפקידות מוכחות, הוא קורא לעורך הצבי למתן את התקפותיו על הרבנים והכוללים.

192. ירדני, העיתונות, עמ' 130.

193. ביטוי יפה לטיב המחלוקת בין העיתונים ניתן למצוא בדברי נפתלי הרץ אימבר, שצייד במובהק בעמדתו של רוקח כנגד בן-יהודה: "מדי דברי מהשמיטה לא אוכל להתאפק מכתוב איזה דברים הנוגעים לענין הזה. בהאסיפה השנתית לחברת אגודת אחים [...] הר"ר אברהם הלוי אמר במשך דבריו כי בין הצבי והחבצלת עיקר הפלוגתא בדין השמיטה, הצבי אומר יען הארץ קנין השולטאן ירום הודו לכן בטלה מצות השמיטה, והחבצלת אומר כי דין שמיטה לא בטל גם בזה". אך מאריה דאברהם! החכם הזה לא ידע [...] כי מלחמת החבצלת עם הצבי הנה מלחמת האור עם החשך, האמת עם השקר, ולא אך בדין השמיטה; הצבי מכסה על פשעי המנהלים ושכרו אתו, והחבצלת מגלה קלונם להציל השיות הנדחות מזאבים הרעבים, והאמת אתו, כי מצוה לפרסם את החנפים. ומי כמוני יודע יותר רשעת וזדון מנהלי המושבות" (חבצלת, ל' שבט תרמ"ט (1.2.1889), עמ' 158).

להתקבל על דעת הממסד הירושלמי האשכנזי או למצער, בכך שראשיו לא יצאו כנגדם בפומבי.¹⁹⁴

ועידת חובבי ציון השנייה והשלכותיה

העיסוק בסוגיית שמירת המצוות במושבות התקיים באופן אינטנסיבי, ערב השמיטה, בדיוני הנהגת חובבי ציון. בימים ו-ט בתמוז תרמ"ז (1.7.1887-28.6) התקיימה הוועידה השנייה של אגודת חובבי ציון, בדרוזגניק שברוסיה. הוועידה התכנסה תחת צל כבד של בעיות ניהול וקשיים כספיים, שבגינם אף נסגרה אגודת חובבי ציון בוורשה. על סדר יומה של הוועידה היו: עיצוב מחדש של ההנהגה, שאלת הדרך היעילה לטיפול במושבות, ודיון בדרכים להרחיב את השפעת התנועה. אחת המחלוקות הגדולות בין באי הוועידה הייתה סביב היחס בין דתיים לחילוניים בתנועה. מאז הקמת התנועה שאפו הרב מוהליבר ומקורביו להגביר את השפעתו של האגף הדתי של התנועה ולהביאו לידי הנהגה, דבר שהביא לא פעם למתיחות ולמחלוקות עם ההנהגה באודסה.¹⁹⁵ חלק ניכר מן הדתיים והרב מוהליבר בראשם טענו שאדישות הציבור לתנועה נובעת מחולשת הצביון הדתי בה,¹⁹⁶ והם עשו מאמצים להביא לוועידה כמה מגדולי הרבנים ברוסיה ובפולין. כך, נשלח הרב יהונתן אלישברג, בנו של הרב מרדכי אלישברג לקובנה, לשכנע את הרב יצחק אלחנן ספקטור לבוא לאספה, כשהוא מצויד במכתבי פנייה מטעם הרב מוהליבר, הנצי"ב מוולוז'ין והרב אלכסנדר משה לפידות מרייסן. אולם רוב הרבנים, גם מן התומכים באגודה והרב ספקטור בכללם, לא הגיעו לוועידה והפעילות לא הביאה להחלפת ההנהגה, אף כי השפעתם של הגורמים הדתיים גברה. המרכז נשאר באודסה אולם לצד ד"ר פינסקר שנבחר כגבאי ראשון של התנועה, נבחרו ששה גבאים-יועצים, כשמתוכם שלושה רבנים: הרב שמואל מוהליבר, הרב מרדכי אלישברג והנצי"ב מוולוז'ין. כן נבחר לתפקיד זה ר' שמואל יוסף פין מוולנה, שהיה משכיל שומר מצוות ומקורב לרב מוהליבר, ובין ממלאי המקום לגבאים נבחר הרב יהונתן אלישברג. הוועדה גם בחרה ועד פועל מורחב (גבאים נכבדים) שכלל ששה משכילים וששה ממקורבי הרב מוהליבר, ובלחצו של הרב מוהליבר צורף בהעדרו, כחבר נוסף, גם הרב ספקטור.¹⁹⁷

194. ראו אריאל, המושבה גדרה, עמ' 49; חיסין, מסע, עמ' 217.

195. שלמון, העימות, עמ' 46-47.

196. קריאתו של הרב מוהליבר באחד מדיוני הוועידה "הנני מבקש יהודים כשרים" בטאה את התסכול שלו מחולשת האגף הדתי להגיע להנהגה, ראו שלמון, שם, עמ' 49; הנ"ל, אם תעירו, עמ' 145.

197. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 266; שלמון, העימות, עמ' 48-49; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 126-127. בסופו של דבר סירב הרב ספקטור להצטרף לוועד הפועל בנימוק: "מפני זקנותי וחולשתתי" (מכתב הרב ספקטור לד"ר פינסקר, מיום כ"א בתמוז תרמ"ז (13.7.1887) (אצ"מ A9\10\19; גולדשטיין, שם, הע' 37).

מינויים של שלשת הרבנים כגבאים הביא אותם ממילא למעורבות רבה בנושא האופי הדתי של ההתיישבות. הם הפכו לכתובת הרשמית בכל הנוגע לסוגייה הדתית במושבות שנתמכו על ידי חובבי ציון, והפכו למעשה גם כתובת באשר להתנהלות הדתית במושבות הברון. זמן קצר לאחר הוועידה כבר נדרשו הרבנים לשאלת שמירת המצוות במושבת חובבי ציון, גדרה, ובמושבת הברון, זכרון יעקב. באותה עת ממש החלו הדיונים סביב נושא השמיטה הממשמשת ובאה וכך נכרך כבר מתחילה הדיון בנושא העבודה בשמיטה עם סוגיית שמירת המצוות במושבות. תכתובת ענפה התקיימה בין הרבנים עצמם וכינם לד"ר פינסקר בכל הנושאים הללו.

יש לציין שעל אף הקירבה בין הרבנים מוהליבר, אלישברג והנצי"ב, ביחס לחשיבות התנועה ליישוב הארץ ונכונותם העקבית להשתתף באגודת חובבי ציון ובהנהגתה, היו ביניהם הבדלי גישות מסוימים שמצאו את ביטויים גם בסוגיות שעמדו על הפרק לאחר הוועידה.

הנצי"ב, שהיה טרוד מאד בניהול הישיבה בוולוז'ין, ראה את עיקר תפקידו במעורבות באופי הדתי של ההתיישבות. כבר קודם הוועידה ציין הנצי"ב כי בניגוד לחברת כ"ח שלא צרפה להנהגתה גדולי תורה ויראי ה', לתנועת חובבי ציון התחברו כמה גדולי תורה ולכן "יש תקוה ממנה לאחרית טובה".¹⁹⁸ אף שנכון היה לשתף פעולה עם יהודים שלא הקפידו במצוות, ובפרט בנוגע ליישוב הארץ, שהעיסוק בה הפך לדבריו להיות "הבריה התיכון המבריה את ישראל מקצה העולם ועד קצהו", הטרידה אותו העובדה "שהענין בכלל מתהלך ומתנהג ע"י אנשים שאין מהם תקוה שיוציאו מידם מתוקן כ"צ [כל צרכן]" כשבראש התנועה עומדים משכילים כד"ר פינסקר ובפרט מזכירו, "לילינבלום הידוע".¹⁹⁹ במציאות זו ראה הנצי"ב את עיקר הסיבה לחוסר התמיכה בתנועה בשדרות הרחבות של יהדות רוסיה. בהתכתבויותיו עם ד"ר פינסקר הוא הבהיר כי הסכים לשמש כגבאי, חרף טרדותיו הרבות, משום שראה שהמצוה החשובה של יישוב הארץ "מרופה בעיני גדולי ושלמי אמוני ישראל במדינת ליטא וזאמוט, לקול השמועה אשר אחינו המתיישבים באה"ק אינם שומרים את השבת ולא מצות הארץ, אשר ע"ז גלינו מארצנו, ובוזה תלוי גשמי הארץ אשר עיני ה' בה מראשית השנה עד אחרית שנה", וכי הוא מקוה שהצטרפותו תועיל לתיקון המצב. הנצי"ב תמך בכל מאודו בשילוב אנשי היישוב בירושלים ובצפת בפעילות ההתיישבותית, ואף תמך בסיוע לעניי ירושלים מכספי חובבי ציון, כדי למנוע

198. סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 8; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 3.

199. לנדוי, הנצי"ב, עמ' 272; אייזנטל, שם אגרת, 6.

את המתח שבין ההתיישבות העירונית והמושבות. הוא חזר והדגיש את הצורך בפיקוח על שמירת המצוות במושבות.²⁰⁰

עמדה קצת אחרת נקט הרב אלישברג, שניסח את גישתו במאמרים מקיפים שכתב. הוא הדגיש את החשיבות בשיתוף הפעולה בין "הלאומיים הדתיים" לבין "הלאומיים הטבעיים", כגורם רב משמעות בחיבור כל חלקי העם לתורה ולארץ. הוא ראה בעבודה החקלאית במיוחד מפתח לתיקונו של העם לחיים פשוטים וישרים, אף שהוא הדגיש שעל היושבים בארץ חלה חובה מיוחדת לשמור את המצוות, שהרי עיקרה של התורה אינו אלא בארץ, וכי חלילה "להרבות ישוב א"י מעבריינים מחללי שבת וכדומה חלילה ומוטב שישארו בחו"ל ולא יטמאו עדת ה'". במכתב שכתב לנצי"ב, ידו מנוער, עם מנוים להנהגת חובבי ציון, הוא בקש לחזקו "מכל המתנגדים לענין הלזה [...] מתנגדיו בקודש ובחול מסטרא ימינא ומסטרא שמאלא". בעיסוק במצוות יישוב הארץ הוא ראה את הקו המבדיל בין הרפורמים לבין חובבי ציון המשכילים. הוא גם הדגיש את המעלה של "המשכילים בעלי הלשון בלשונות העמים, אשר זכינו למנותם בחברתנו" שיכולים לפעול להשגת מטרות התנועה הן מצד נגישותם למסדרונות השלטונות ברוסיה ובתורכיה והן משום הבנתם בסדרים מדיניים כבסיס לכינונו של יישוב מסודר.²⁰¹

הרב מוהליבר, היה המעשי מביניהם. הוא היה מעורב בכל פרטי פעילות חובבי ציון ותמך בשיתוף פעולה עם גורמים שאינם דתיים אך ניסה כאמור לכבוש את הנהגת התנועה, וכן לכוון את פעולותיה המעשיות בארץ תחת הנהגה דתית.

פולמוס גדרה

מבין מושבות חובבי ציון התייחדה גדרה בהיותה מושבה שעיקרה אנשי תנועת ביל"ו. תנועת ביל"ו נוסדה על ידי סטודנטים מרוסיה שרבים מהם גילו מחדש את יהדותם בעקבות גל הפרעות בשנים תרמ"א-תרמ"ב. הם קיוו לחולל תנועה גדולה ברוסיה כולה ואף מעבר לה, במטרה להקים בארץ מושבות שיהוו בסיס לתיקון לאומי. התנועה סחפה בתחילה כמה מאות חברים, אולם עם הטלת איסור העלייה לארץ על ידי השלטונות העות'מאניים, באמצע שנת תרמ"ב (1882), התמעט כוחה עד מאד. רוב החברים נטשוה והיא לא הצליחה לגייס הון או אדמות. בין השנים תרמ"ב-תרמ"ד (1882-1884) עלו ארצה כ-60 מחברי התנועה, רובם ככולם רווקים דלי אמצעים. באין להם אמצעים משלהם הועסקו בתחילה במקוה ישראל ובראשון לציון כפועלים ועבדו בתנאים קשים ומעטים

200. כתבים, 1081; אייזנטל, שם, אגרת 7.

201. הקדמה 'תולדות מרדכי' לספרו של הרב אלישברג, שביל הזהב, וורשה תרנ"ז, סעיף יא.

התיישבו בירושלים. הברון רוטשילד, אליו פנו, סירב לתמוך בהם, בפרט בשל שאיפותיהם העצמאיות.²⁰² בשל מחלוקות וויכוחים בין חברי הקבוצה בנושאים שונים ובשל מצבם הקשה ירד חלקם הגדול מן הארץ זמן קצר אחר בואו. באמצע שנת תרמ"ד (1884) נותרו בארץ כ-15 ביל"ויים בלבד, שחלקם השתקע בראשון לציון. בשלב זה חל גם שינוי משמעותי באופיים הדתי של הביל"ויים. אם העולים הראשונים היו ברובם חסרי רקע דתי ושפתם רוסית, היו עתה החברים ברובם בעלי רקע דתי ושפתם יידיש. חלק מן הביל"ויים שעזב עשה זאת, בין היתר, בשל התחזקות האופי הדתי של החברים.²⁰³

חברי ביל"ו שחיפשו מקום להתיישב פנו בקריאה נואשת לעזרה מאגודות חובבי ציון. בסיוע אגודת חובבי ציון בוורשה ובאמצעות רי"מ פינס, שקשר עימם קשרים אמיצים,²⁰⁴ התאפשרה התיישבותם בשנת תרמ"ה (1884) בגדרה.

גדרה הוקמה על אדמות שהיו תחילה בבעלות משותפת של אנשי הכפר קטרה. בשל חובות מכרו אנשי הכפר חלק מאדמותיהם. כ-3,000 דונם, שהיוו כששית משטח הכפר, נמכרו לבן סגן הקונסול הצרפתי פרנאן פיליבר וכ-800 דונם לחוסני בק מקטרה. אלו נתנו לפלאחים לעבד את אדמותיהם באריסות. במהלך שנת תרמ"ד (1883-1884) קנה רי"מ פינס מפיליבר את אדמתו בכ-25,000 פרנק והיא נרשמה על שמו של הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין. האדמה חולקה ל-25 נחלות בנות כ-120 דונם. בכל חלקה היו 15 דונם אדמת עידית, 25 דונם אדמת בינונית, 20 דונם אדמה הטובה רק למטע, ו-40 דונם אדמת סלעים המצמיחה מעט שחת לבהמות. 10.5 נחלות ניקנו על ידי בעלים פרטיים והשאר הוצעו למכירה, במחיר 700 רובל (1,750 פרנק) לנחלה, בתיווכו של אברהם קופלמן מפתח תקוה. חלקות אלו ניקנו בסופו של דבר על ידי מספר אגודות של חובבי ציון, ויועדו על ידי חובבי ציון עבור אנשי ביל"ו.²⁰⁵

202. שלמון, תנועת הביל"ויים, עמ' 131-132; לסקוב, המושבות, עמ' 378.
 203. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 176, 174, 182, 196; אריה-ספיר, שמחת-תורה, עמ' 422-425. מבין 14 הביל"ויים הראשונים, שלושה בלבד נשאו בארץ ושניים מהם, פוקס וסברדלוב נמנו על אנשי גדרה (לסקוב, שם, עמ' 363).
 204. כבר עם בואם לארץ נוצר קשר בין פינס לביל"ויים. קבוצה שמנתה 6-8, הביל"ויים, התארגנה בסיועו בירושלים, בראשית שנת תרמ"ג, כאגודה בשם 'שיבת החרש והמסגר' (שה"ו), ללימוד מלאכה, וקיבלה סיוע דרך אגודת 'תחיית ישראל' שהקימו פינס ובן-יהודה. בנוסף הקימו, בשנת תרמ"ג, שמונה ביל"ויים יחד עם פינס חברה חדשה בשם 'חברת ביל"ו' שחיפשה מקום להתיישבות (לסקוב, הביל"ויים, עמ' 133-134, 140; לנג, לכבוש את הארץ, עמ' 71-72, 81).
 205. בדו"ח שכתב פינס הוא פירט את העלויות: 26,000 פרנק - מחיר הקרקע, 2,000 פרנק - מכס המכירה, 500 - דמי תיווך, ועוד כ-500 פרנק להוצאות צדדיות (אצ"מ 109\91-23 וראו עוד: כתבים, 1436;

רי"מ פינס היה למעשה לפטרונם של הביל"ויים ותמך בכל מאדו בהתיישבותם. הוא התנה את ההתיישבות במקום בשמירת מצוות, וזו התקיימה בוודאי בפרהסיא, אף שברור שחלק מן המתיישבים לא היה מדקדק במצוות.²⁰⁶

בשנת תרמ"ה התיישבו במקום 9 ביל"ויים והצטרף גם קונה פרטי נוסף, כולם רווקים, שהתגוררו בצריף גדול שהקים להם פינס.

כ-1,000 דונם מן השטח, מצפון לנחל שורק, היו אדמת עידית שעובדה עד אותה עת באריסות על ידי הפלאחים מקטרה הסמוכה, בעליה הקדומים שנאלצו למכרה. כ-2,000 הדונמים שמדרום לנחל היו אדמת טרשים שוממה. בשל חוסר באמצעים מסרו המתיישבים את האדמה המעובדת בחכירה לאנשי קטרה למשך שנה בתמורה למחיר חמישית התבואה (שהגיע לסכום של 172.60 פרנק), והחלו להכשיר במשותף שתי גבעות לכרמים, בעצת מדריך ממקוה ישראל. אולם התברר שגבעה אחת הייתה קטנה מדי בשביל כרם, ולכן נטעו רק בגבעה השנייה כ-8,000 גפנים 'זמורות חברון' על שטח של 36 דונם, אשר חצי מהן לא השרישו "לרגלי מעט הגשמים". לאחר טענות על חוסר שוויוניות בעיבוד המשותף, כשיש העובדים פחות מן האחרים, הוחלט על חלוקת הכרם, וביום ה' בניסן תרמ"ה (21.3.1885) ניתנו לכל אחד 4 דונם.

בשל מצבה הקשה של גדרה החליטו חובבי ציון לשלוח לגדרה 900 רובל (2,250 פרנק) למזרע קיץ ולכלכלה עד לאחר הפסח וכן הבטיחו לשלוח 700 רובל (1,750 פרנק) נוספים. למעשה קיבלו המתיישבים מידי רי"מ פינס כ-30 פרנק לחודש כל אחד, כשהם משלמים עבור האוכל 18 פרנק ועובדים יחד בבישול, שמירה ועוד. במהלך השנה עזב אחד התושבים.

בעקבות ביקורו של קלונימוס זאב ויסוצקי בארץ מטעם חובבי ציון, באותה שנה, הוחלט לבנות במקום מספר בתי מגורים ולספק את כל הדרוש לעבודת השדה ולחפירת באר, כשבינתיים יוחכר השטח הפנוי. למעשה נתקל פיתוח המקום בקשיים גדולים. פקיעת תוקף רישיונות הבנייה, הסמיכות לכפר קטרה שאנשיו הלשינו על אנשי גדרה לרשויות והצרו את צעדיהם במטרה לסלקם, ושייכות גדרה לנפת עזה, שבה הייתה השפעה מועטת לעסקנים יהודים, מנעו את פיתוחו של המקום.²⁰⁷ הברון רוטשילד סרב לתמוך במושבה, אם כי מימן החל משנת תרמ"ה הקמת בית מרקחת מקומי וסיפוק

לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 79; לסקוב, הביל"ויים, עמ' 274-275; חיסין, מרשומות, עמ' 197. חיסין ציין שם עוד שחלק 1/11 מאדמת הכפר היה בבעלות פיליבר והוא נמכר בשנת 1890 ליהושע חנקין).
206. חיסין, מסע, עמ' 184-186; לסקוב, שם, עמ' 249; מנחם שטרן, שמירת השבת, עמ' 1-19.
207. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 240.

תרופות בחינם למושבה, כשאנשי הרפואה של הפקידות מבקרים במקום פעם-פעמיים בשבוע.²⁰⁸ המתיישבים התקיימו לפי שעה מתמיכה חודשית במימון חובבי ציון. כן סופקו להם על ידם סוסים, כלי עבודה, זרעים וחומרי בניין לאורווה. במהלך שנת תרמ"ה ובראשית השנה הבאה נוספו למושבה, על ידי חובבי ציון, מספר מתיישבים נוסף, חלקם נשואים (במקביל לעזיבת אחדים מן הראשונים). היו אלו בפרט בני משפחות פיינברג, בלקינד וחנקין שאף קשרו ביניהם קשרי נישואין, הם ישבו זמן ניכר בראשון לציון והובאו לגדרה על ידי חובבי ציון, בניגוד לרצונם של המתיישבים הראשונים, באדמה שקנה ויסוצקי. יתר על כן בפועל עד בניית בתי גדרה, בשנת תר"ן, הם ישבו במשך רוב הזמן בראשון לציון, והיו באים לגדרה לפרקים.²⁰⁹ מציאות זו יצרה מתח בין אלו היושבים בגדרה שנשארו בנטל העבודה, השמירה וההתיישבות במקום, לבין אלו שחיו בתנאים נוחים יותר בראשון לציון. ההתנהלות הבעייתית של המושבה הגבירה את הביקורת עליה אצל חובבי ציון, גם בקרב תומכים מובהקים במושבה.²¹⁰

מצבה החקלאי והכלכלי של המושבה היה קשה ביותר גם בשנים הבאות והיא נזקקה לתמיכה מרובה. שאלת התמיכה במושבה הועלתה על שולחנה של הנהגת חובבי ציון החדשה שנבחרה בתמוז תרמ"ז, והיא נידונה בפרט בין פינסקר לבין הרבנים בחודשי הקיץ של שנת תרמ"ז ובמהלך שנת תרמ"ח.²¹¹

הרב מוהליבר לא היה שבע רצון, בלשון המעטה, מהתמקדות חובבי ציון בגדרה. לדעתו על התנועה היה להמשיך להתמקד בפיתוחה של פתח תקוה, שאופייה הדתי לא היה מוטל בספק ולא בגדרה שאופייה הדתי היה מפוקפק. אי הדגשה מספקת של אופייה הדתי של ההתיישבות על ידי התנועה גרע לדעתו מן התמיכה לה יכולה הייתה התנועה לזכות אצל המוני בית ישראל ברוסיה. בשל מיעוט חבריה ומצבה הכלכלי וההתיישבותי המעורער ממילא, העלה הרב מוהליבר את ההצעה, שאם לא יתוקן המצב הדתי בגדרה יש להחליף את אנשי ביל"ו בגדרה במתיישבים אחרים. בעמדה דומה תמך גם הנצי"ב. הנצי"ב בירר אצל אחיינו הרב זיסקינד שחור, מראשי כולל וילנה בירושלים וחבר הוועד הכללי, שהיה ידוע כתומך ההתיישבות, וזה תיאר לו בצבעים קודרים את אופייה הדתי של גדרה, וציין כי השפעתם עלולה לפגוע גם במושבות אחרות. הנצי"ב, אליו פנו בין היתר ראשי חברת 'שלום ירושלים' בסיוע להקמת מושבה, העלה הצעה שההתיישבות בגדרה תמומש על ידי המשפחות מירושלים המשוועות לעזרה והמעוניינות לעבוד את האדמה,

208. אהרנסון, הבארון, עמ' 138-140.

209. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 309.

210. שלמון, תנועת הביל"ויים, עמ' 136.

211. ראו בעניין זה בהרחבה: שלמון, העימות, עמ' 58-64, ובמקורות שציין שם.

וכי התנועה תממן את השבתם של אנשי ביל"ו לחו"ל.²¹² הרב אלישברג, לעומת זאת, דחה את ההצעה לסלק את הביל"ויים מן הארץ, ודגל בנקיטת אמצעי שכנוע וקירוב. גם הוא דחה כליל את האפשרות של התיישבות חילונית בארץ אך ציין כי מה שנדרש מן ההתיישבות אינו אורח חיים דתי מחמיר, "רק שיהיו שומרי תורה ומצוה שמחויבים בהם כל ישראל [...] ולא לעשותם שומרי תורה על-פי מידת חסידות וקדושה ויתרון הכשר", דבר המתאים לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם.²¹³ הצעות הרב מוהליבר והנצי"ב הותקפו קשות על ידי ההנהגה באודסה. סילוק הביל"ויים, שעבדו כבר כמה שנים בתנאים קשים בארץ וגילו נכונות לשיבה למסורת, נדחה על ידם בחריפות. ד"ר פינסקר ביקר במכתביו לרבנים את הרצון להשיג על רמת שמירת המצוות של המתיישבים. הוא הדגיש שמוסכם על הכל שעל המתיישבים לשמור מצוות, "ומאז החל הישוב הננו משתדלים בכל עז שישמרו הקולוניסטים את התורה והמצוה וחלילה לאיש מהם לחלל את השבת בפרהסיא", אך טען שאין לדרוש מהם נוהג מחמיר וכי הטענה שבני גדרה נוהגים בהפקרות דתית מקורה בהשמצות נטולות בסיס של "שונאי היישוב".²¹⁴ במקביל, הועלתה ההצעה למינוי אגרונום בשם כ"ץ כמנהל למושבה. הרבנים מוהליבר והנצי"ב שללו מועמדות זו בשל אופיו החילוני של המועמד ולבסוף נתקבלה הצעת פינסקר למנות רק את רי"מ פינס, שכאמור ליווה את בני גדרה כבר קודם, כמנהל דתי למושבה. בשלב זה השתכנע הרב מוהליבר כי סילוק אנשי גדרה אינו ישים כיון שאינו מקובל על רבים מחובבי ציון וכי על ידי ניהולו של רי"מ פינס "יש תקוה שיחזורם למוטב".²¹⁵ הוא גם כתב לפינס שישגיח היטב על שמירת המצוות בגדרה "למען שיסתמו פיות המקטרגים והמסטינים על הישוב".²¹⁶ וגם פינסקר כתב לבני גדרה שלמרות שהוא בטוח שאין אמת בהשמצות נגדם "מפני ששמועות כאלה יכולות להזיק לכם ולהישוב אני מבקש מכבודכם לבלי תת פתחון פה לשונאי הישוב ולמתנגדי חובבי ציון".²¹⁷ מתברר שהנצי"ב היה מתוסכל מאד מן ההתנהלות בעניין גדרה ואף הרזה בשאלה אם כדאי להמשיך כלל בתמיכה במושבות בשל כך. הרב מוהליבר התנגד למחשבה זו בחריפות. במכתב לנצי"ב הוא תמה "איך עלה על דעת כת"ר להסתפק בדבר, שאולי נקבל יותר שכר על הפרישה [...] אם נעזוב מאות נפשות לגוע ברעב חלילה ולאבוד את כל הונם ועמלם". הוא קבע

212. ראו קניאל, במעבר, עמ' 109-111. על התרעומת של הנצי"ב על כך שחובבי ציון משקיעים הון בגדרה ומזניחים את ההתיישבות של אנשי צפת בגולן, ראו לעיל הע' 173.
 213. כתבים, 1101. מכתב לפינסקר מכ"ט בחשון תרמ"ח (16.11.1887).
 214. ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ה. פינסקר לנצי"ב, כ"ח בחשון תרמ"ח (15.11.1887).
 215. ריבקינד, שם, אגרת ו. הרב מוהליבר לנצי"ב, י"א בכסלו תרמ"ח (27.11.1887).
 216. כתבים, 1108. ט' בכסלו תרמ"ח (25.11.1887).
 217. כתבים, 1089. י"ב בחשון תרמ"ח (30.10.1887). וראו לסקוב, הביל"ויים, עמ' 290-291.

ש"אין לנו להשחית חלילה את כלל היישוב אשר כמעט כולם צדיקים, היינו פתח תקוה ויסוד המעלה, שהם כמה מאות נפשות, בשביל עשרה חוטאים שנמצאו בגדרה, ומה גם כי נקוה לה' כי במשך הזמן יתוקנו גם הם". הוא ציין עוד שהרב יהושע טרונוק מקוטנא "אשר הוא גדול מאד בכל מדינות פולין, כמעט אין שני לו בתורה ובחסידות", שביקר בעצמו בקיץ תרמ"ו בארץ, כתב לו זה לא מכבר "שאיך להשגיח על מוציאי דיבה שהם נוגעים בדבר. כי אני עצמי הייתי בפתח תקוה וראיתי שהם אנשים כשרים וטובים".²¹⁸ בראשית שנת תרמ"ח מונה רי"מ פינס באופן רשמי על ידי חובבי ציון כמפקח על המושבה גדרה. הוא עבר לגור עם משפחתו ביהוד והוקצב לו שכר של 100 פרנק לחודש. רשמית מונה פינס כמפקח דתי אך למעשה היה למנהל המושבה. פינס הנהיג בגדרה תפילת שחרית מדי בוקר לפני היציאה לעבודה, דאג לשו"ב שידאג לבשר כשר, והקפיד על הכנסת השבת בזמנה.²¹⁹ אף הנצי"ב, השתכנע אחר כך כי באופן כללי מתנהגת המושבה על פי נורמות דתיות,²²⁰ והוא מחה בתוקף כנגד "מוציאי דבת הארץ ויושביה".²²¹

פולמוס זכרון יעקב

פולמוס נוסף סביב שמירת המצוות במושבות התעורר באותה עת בנוגע לזכרון יעקב. פרסום פומבי ראשון לכך ניתן בי' בחשוון תרמ"ח (28.10.87) בעיתון חבצלת, בכתבה שסקרה את הנעשה במושבה. הכותב שחתם בכינוי 'הכותב מחיפה',²²² בקר את המצב הדתי במושבה "המפורסמת לשמצה על מעשיה ותועבותיה יותר מכולם", וציין תופעות של "חלול שבת והוצאת משא" וכן "מחולות בחורים עם בתולות פעמים בשבוע" שנמצאו

218. ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ו, הרב מוהליבר לנצי"ב, י"א בכסלו תרמ"ח (27.11.1887). ראו גם מכתבי הרב וואקס והרב טרונוק ובהם תיאור התרשמותם החיובית מאופייה הדתי של פתח תקוה, בהצפירה, ה' בתשרי תרמ"ז (4.8.1886), עמ' 3-4.

219. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 282, 305; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 22, ובהע' 7 שם.

220. ראו למשל במכתבו מאדר ב' תרמ"ט לאחת הקהילות: "ועל 'גדרה' היה חשד באשר תושביה היו בני ביל"ו שבכחורותם למדו בחירות מעול התורה. אכן הרבה חקרתי מאחינו יושבי ירושלים אשר מהימן עלי כבי תרי וגם כידוע יושבי ירושלים מחפשים עלילות כאלה והנה הודיעני כי המה שומרי תורה כמצוה [...] ונשלח להם שו"ב אשר היה לפני והוא מורה דרך יראת ה'" (פלקסר, למען ציון, עמ' 76. נדפס שוב: אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 19).

221. שם.

222. העורך ציין שהכותב הינו "איש גדול בתורה" מעולי הגולה הראשונים אחרי הפרעות המסור לרעיין הישוב, שבא להאחז בארץ לעבדה ולשמרה, אך "נפשו מרה מאד על חלול תורה והפרת חוקי דת" והוא עד ראייה לדברים. הוא ציין ששם הכותב רמוז בר"ת. קרוב לוודאי, כפי ששיער א"ר מלאכי, שהכוונה, לרב חיים פאליק ששימש מורה ורב בזכרון יעקב, וישב זמן מה בחיפה (מלאכי, פרקים, עמ' 344 הע' 15), ונראה שבמילה 'חיפה' - רמוז שמו 'חיים פאליק'. כפי שנראה להלן הרב פאליק היה מעורב במפורש בביקורת על המצב הדתי בזכרון יעקב.

בה. הוא פנה מעל גבי העיתון לרבנים מוהליבר, אלישברג והנצי"ב, שמונו זה לא מכבר כגבאי חובבי ציון, להיות ה"רוח החיה בהקאלאניות" ולדאוג למינוי רב שיעמוד על המשמר ויעמוד עמם בקשר. גורמים עלומים טרחו לשלוח עותקים מן הכתבה לרבנים, שהוטרדו מן הכתוב בה.²²³ במכתב לפינסקר, מיום א' בכסלו תרמ"ח (17.11.1887), שעסק ברובו בעניינה של גדרה, ציין הנצי"ב כי לאור הדברים שנכתבו בחבצלת בעניין זכרון יעקב, ראוי שפינסקר יבקש מן הברון למנות במושבותיו כהן או לוי שיהא משגיח על המצב הדתי ויקבל פרנסתו ממעשרות היבולים.²²⁴ הוא אף פנה אחר כך בעצמו בעניין במכתב לממונה הברון על ענייני ארץ ישראל, מיכאל ארלנגר.²²⁵ בח' בכסלו תרמ"ח (24.11.1887) כתב הרב אלישברג מכתב גלוי לעורך החבצלת ובו ציין כי הוא נרעש מן ההאשמות הכתובות בכתבה, אך מאחר שהכותב הסתיר את שמו לא ברורה לו אמירות הדברים "כי הלוא נודע כי רבים מתנגדים לרעיון הישוב בכלל ככל הארץ [...] וודאי יש לחוש כי לא באמת יסודם".²²⁶ לדעתו טוב ש"גאוני חכמי ירושלים הי"ו" הקרובים למושבות ושנדברו עם הברון בביקורו בארץ בנוגע לשמירת המצוות במושבות, ייקחו על עצמם את האחריות בנעשה במושבות הברון וכי גם רבני חובבי ציון ינסו לפעול מצדם "לגדור בפני הפרצות לעשות להם בדק בית". במכתב של הרב מוהליבר לנצי"ב, מיום י"א בכסלו תרמ"ח (27.11.1887), שעסק ברובו בשאלת אנשי גדרה,²²⁷ התייחס הרב מוהליבר גם לכתבה בחבצלת. הוא ציין שלא התברר לו עדיין אם כנים הדברים, ואף שהמושבה אינה תחת חסות חובבי ציון וממילא "לא עלינו תפול אשמת זכרון יעקב", הוא פנה בעניין למקורבי הברון בפריז וציין כי אם יהיה צורך יכתוב גם "להשר הצדיק", חותנו של הברון מפרנקפורט. שבועיים אחר כך כתב הרב מוהליבר לרב אלישברג כי קיבל תשובה מפריז שמדובר בעלילה, ועובדה שלא פורט מי הם העבריינים.²²⁸

223. הצבי, כ"ט בטבת תרמ"ח (13.1.1888), עמ' כה. וראו בהוספה להצבי, י"א בניסן תרמ"ח (23.3.1888), שטען שעל פי מה שמסר להם "אחד מראשי עדתנו", גליונות רבים נשלחו לרבנים בחו"ל על יד כמה ממוני כוללים. הצבי טרח לציין שבתוכם "ממוני כולל וילנא" ונראה שכיוון במיוחד לרב זיסקינד שחור, אחיינו של הנצי"ב (ראו לעיל הע' 212).

224. כתבים, 1102; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 8.

225. כפי שעולה ממכתב תשובה של הרב לובצקי לנצי"ב מכ"ז בכסלו תרמ"ח (13.12.1887) (ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ח). בתשובה שנכתבה על ידי הרב לובצקי, בשם ארלנגר, הוא ניסה להרגיע את הנצי"ב ולטעון שבכל המושבות יש "בעלי תורה ומסומכים להוראה להשיב לשואליהם בדיני או"ה [איסור והיתר]", וכי כשם שהקים הברון במושבותיו בתי כנסת ובתי ספר ללימוד "מקרא ומשנה והלכות" וכן מקוואות, כך הוא ציוה על כל פקידיו להקפיד על שמירת המצוות במושבות ולמנוע תמיכה ממי שיפר את ההלכה.

226. חבצלת, ח' בטבת תרמ"ח (23.12.1887), עמ' 73-74.

227. ראו לעיל הע' 218.

228. כתבים, 1120. מיום כ"ה בכסלו תרמ"ח (11.12.1887).

בנוסף לכך שלח הרב חיים פאליק, רב ומורה בזכרון יעקב²²⁹ מכתב לברון ובו ביקורת נוקבת על המצב הדתי בזכרון יעקב, ובפרט בשל הריקודים המעורבים שהתרחשו בעת חתונה במושבה.²³⁰ ככל הנראה שלח הרב פאליק מכתב גם לנצי"ב והרב צירף אותו למכתב ששלח לרב יהודה לובצקי, רב קהילת יוצאי מזרח אירופה בפריז וממקורבי מיכאל ארלנגר.²³¹ הרב לובצקי כתב לנצי"ב כי שליחת המכתב אל הברון עצמו במקום לפנות לפקידות, וככל הנראה גם סגנונו הטעון, עוררו רוגז על הרב פאליק, אצל מקורבי הברון. מה עוד שהטענה המרכזית שהעלה הרב פאליק בדבר הריקודים המעורבים ודאי לא נחשבת בעיני הברון לחטא גדול כ"איש הצרפתי אשר רגיל בו מנעוריו". הוא הציע שהרב פאליק יכתוב לפקידות הבכירה מכתב "בלשון רכה", "ויהיה עיקר הקובלנא על חילול שבת וגילוחות זקנם ומכשול נדות", הוא ציין שהוא עצמו החל לדבר עם הפקידות הבכירה "לאט לאט על המכשולים אשר בזכרון יעקב".²³² בשלב זה נראה היה שהעניינים נרגעו, ולדברי הרב לובצקי ציינו ארלנגר ושייד אחר כך את הרב פאליק לטובה כ"איש ירא אלקים" וכי הוא לא יינזק מן העניין.

אולם כמה חודשים אחר כך התעורר שוב פולמוס סביב שמירת המצוות במושבה והפעם התגלגל הדבר למרד בפקידות. הרקע לפולמוס היה יחסים עכורים וחוסר אמון בין האיכרים לפקיד המושבה, יהודה ליאון וורמסר, שנהג באיכרים ברודנות וביד קשה והאשימם בעצלות ובניסיון לנצל את כספי הברון. אולם למתח זה, שהתמשך כבר כמה שנים, התוסף מימד דתי. וורמסר עצמו בוודאי לא התנגד לעצם אורח החיים הדתי שנהג

229. ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ח (ראו לעיל בהע' 222). הרב פאליק שעלה מרומניה בראשית שנת תרמ"ג, התיישב בחילה כאיכר בראש פנה. בשל הקושי שלו לעבוד הציע את עצמו כמורה הוראה "באיסור והיתר בעניני מאכלות, עסק נשים, מקוה מעשר וכדומה". אולם הפקיד הראשי של הברון בארץ, אליהו שייד, התנגד לכך וטען שאין צורך בתפקיד. בשל כך מכר הרב פאליק את חלקו בראש פנה. הוא פנה לאחיו שיפנה לרב צדוק כהן ולארלנגר, שתסודר לו משרה רבנית באחת המושבות, ובשנת תרמ"ו עבר לזכרון יעקב. שם שימש "מורה לילדים" והיה למעשה לסמכות ההלכתית במקום (ראו הצפירה, כ"ד בשבט תרמ"ה, (10.2.1885), עמ' 38; הצבי, ה' באב תרמ"ו (16.8.1886), עמ' קסה; תורה מציון, שנה א, ג (תרמ"ז-תרמ"ח), ס' כז; שם, שנה ב, ר (תרמ"ח), ס' כ; סימקין, הרבנים, עמ' 225-226).

230. "וגם בזכרון יעקב נמצא אחד מוסמך להוראה מרומניא הר' פאליק שמו, אשר אף על דברים קלים שאדם דש בעקביו (כמו מחולות הבחורים והבתולות ביום החתונה) לא ימנע מלהודיע להבאראן למען ימנעם מזה". על סוגיית הריקודים המעורבים בזכרון יעקב גם אחר כך, ראו במכתב מיום ב' באלול תר"ן (18.8.1890), שכתב הרב זאב יעבץ, שהחליף את הרב פאליק כרב במושבה (אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 204).

231. ראו מכתבו של הרב לובצקי לנצי"ב, מכ"ז בטבת תרמ"ח (11.1.1888) מובא בהערה אצל: ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ט, עמ' צב.

232. ריבקינד, אגרות ציון, אגרת ט. מכתב הרב לובצקי לנצי"ב, כ"ח בשבט תרמ"ח (10.2.1888).

במושבה, ואף היה בעצמו בעל רקע תורני, אולם המתח שבינו לאיכרים התבטא גם בהבדל שבין רקעו הצרפתי-אלוסי של וורמסר לבין הרקע של האיכרים שבאו מרומניה. בית הכנסת שנבנה במושבה תחת פיקוחו של הפקיד עוצב בסגנון אירופי שלא היה מקובל במזרח אירופה. הבימה הוצבה בסמוך לארון הקודש ולא במרכז בית הכנסת, הכניסה הייתה משותפת לגברים ולנשים, גדר עזרת הנשים נמוכה ומקום מוגבה הוצב לפקידות, והפסוק "ואהבת לרעך כמוך" נכתב על קיר בית הכנסת בצרפתית. וורמסר גם התערב בסדרי בית הכנסת וקבע סדרים שלא תאמו את הנהוג במזרח אירופה. הוא דרש שחופות תערכנה בבית הכנסת עצמו, הקפיד שלא יגשו בעת התפילה לנשק את ספר התורה ושלא יכו את המן בעת קריאת המגילה בפורים.²³³ דברים אלו גרמו לתרעומת קשה בין האיכרים.²³⁴ בחודש שבט תרמ"ח אף שלח הרב פאליק לכתב העת התורני 'תורה מציון' שיצא בירושלים, שאלה שנשאל "מעוברים ושבים" אם מוטב שלא יכנסו "לבית הכנסת שהבימה ניזוזה ממקומה ושאר תיקוני הטעמפלין [...] ומוטב ליכנס לבית עבודה זרה מלכנס לבתיהן של אלו", וכן מה בדבר "שנעשה פתח אחד כניסת הנשים ואנשים".²³⁵ הוא אף פנה בעניין לנצי"ב מוולוז'ין ולרבנים נוספים.²³⁶

בחודש אדר הגיע למושבה, כרופא, הרב ד"ר יהודה אליקים גולדברג, יחד עם משפחתו. עד מהרה הוא הפך לדמות מנהיגה במושבה גם מבחינה רוחנית. הוא ייסד חברות לימוד, העביר שיעור קבוע בגמרא בו השתתפו רבים מאיכרי המושבה ותלמידי בית הספר החקלאי במקום, ועורר להקפדה במצוות.²³⁷ כאמור כבר קודם בואו של הרופא למושבה היו מצויים האיכרים בעימות חריף עם הפקיד על רקע התנהלותו הכללית. ד"ר גולדברג תמך בעמדתם של האיכרים "אלא שהוא בכוח השפעתו הצליח להטות את

233. סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 156; חבצלת, כ"ח באדר תרמ"ח (11.3.1888), עמ' 156.

234. סימקין, הרבנים, עמ' 227.

235. תורה מציון, שנה א, ד (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' כ. הרב יעקב אורנשטיין, מעורכי כתב העת וממקורבי הרבנים דיסקין וסלנט, ציין בתשובה ארוכה בכתב העת (שם, סי' כה) שהשינויים שהונהגו מקורם ברפורמים. האיטור על העתקת מקום הבימה נתקבל על כלל רבני ישראל והכרח הוא להנהיג את בית הכנסת כמקובל. וראו עוד מלאכי, פרקים, עמ' 343-345; סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 178.

236. פאלק, ימי, עמ' 86; סימקין, הרבנים, עמ' 228. וראו שם, שאף שהשתתף בעל כרחו בחנוכת בית הכנסת סירב הרב פאליק להשתתף בסעודה החגיגית שנלוותה לה.

237. סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 152-153. הרב ד"ר גולדברג, תלמיד חכם יליד ליטא, מקורב לרב ספקטור מקובנה (ואף נועד עמו ערב עלייתו ארצה בנוגע לשאלת השמיטה. ראו להלן שער חמישי), ובוגר לימודי רפואה בגרמניה, הומלץ לפני הברון על ידי הרב הילדסהיימר לשמש כרופא במושבות. פרסם מאמרים תורניים, בכתב עת 'המסדרונה' שהוציא בירושלים הרב חיים הירשנזון, בשנים תרמ"ז-תרמ"ח. לאחר סילוקו מתפקידו כרופא בזכרון יעקב עבר לארצות הברית, שם שימש כרופא וכרב.

המורדים, שיהיו תולים את מרים ב"ענייני הדת"²³⁸. ד"ר גולדברג התעמת בפומבי עם וורמסר סביב עניינים דתיים והוקיע אותו בפומבי. עימות זה הגיע לפיצוץ בשבת פרשת בחוקותי, כ"ד באייר תרמ"ח (5.5.1888), והתפתח למרד של ארבעים משפחות, שאף פנו לברון במכתב גלוי, בד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888), כנגד וורמסר, בטענה שהפקיד ממרר את חייהם ופוגע באורח החיים הדתי. הם האשימו את וורמסר בפגיעה בסדרי בית הכנסת ובניהול פושע של ענייני הכשרות, העירוב והמקווה במושבה.²³⁹ הם ביקשו להעבירו מתפקידו בשל "מעשיו המכוערים ואכזריותו עלינו ועל דת קדשינו", תוך שהם משבחים את ד"ר גולדברג "המהולל בחכמתו ותורתו אשר אדונינו שלחו למחיה לפנינו, ואשר אמרנו בצלו נחיה את כבוד היהדות והוא יגן על מצות תורתנו כרצון אדונינו". המכתב פורסם כעבור כמה ימים בחבצלת,²⁴⁰ כשרוקח מצדו פרסם באותו הגליון מאמר ארוך וחרף בגנות ההתנהלות העריצה של הפקידות ותקף את "המנהלים אשר אין כל רוח תורה בקרבם [...] ולא יבושו למכור בפומבי את רוח ישראל לרוח היונים או הצרפתים". ביקורת דומה על התנהלות המושבה פרסם בגליון הבא הרב אברהם ביק מירושלים, שערך מסע במושבות ושהה בזכרון יעקב בעת המרד. הוא שיבח ככלל את המצב הדתי ברוב המושבות, אך פירט לגנאי את המצב בזכרון יעקב.²⁴¹ לעומת זאת פרסם המליץ ביקורת חריפה על התנהלות הרופא ועל האיכרים שלא נהגו בשום שכל והובילו לקרע מיותר עם הפקידות והברון, יש לציין שלביקורת זו הצטרפו גם כמה מבני המושבות עצמם, בפרט

238. סמסונוב, שם, עמ' 177.

239. "קוינו כי ינהלנו בדרכי התורה כרצון הוד השר יחי', והנה האיש הזה נהפך עלינו למשחית והוא מתאמץ לקצץ כל ענפי הדת [...] סדר מנהג תפלתינו מאבות אבותינו הוא משנה ומקצר, סוגר פיותינו בתפלה וקדיש וקדושה, בית הכנסת אשר לנו בנה כרצונו לחרפת ישראל, [...] לא יניח לתקן עירוב ע"פ [על פי] הדת, בית הטבילה סגר על מסגר ולא יפתח רק ב' פעמים בשבוע, על מכירת בשר בהכשר לא ישיגח וכבר נכשלנו איזה פעמים בבשר טריפה".

240. חבצלת, ח' בסיון תרמ"ח (18.5.1888), עמ' 212; כתבים, 1198. מתברר עוד שד"ר גולדברג שלח מכתב חרף לרב הילדסהיימר ב' בסיון ובו מתח ביקורת נוקבת על ההתנהלות הדתית במושבה (ראו המליץ, כ"ד בכסלו תרמ"ט (28.11.1889), עמ' 2528).

241. חבצלת, ט"ו בסיון תרמ"ח (28.5.1888), עמ' 219-221. הרב ביק שלח את מכתבו גם למערכת המגיד אולם המערכת הודיעה שלא תתערב בפולמוס, משום ריחוקה ממקום המעשה ומשום ש"פרסום הריב ותנועות האכזרים בריש גלי ידאיב" את לב הברון. המערכת ציינה עוד שהמכתב פורסם רק בחבצלת "שהחל בימים האחרונים לשרך דרכו ביחס רעיון יא"י [ישוב ארץ ישראל] ומאד חשוד הוא בעינינו" (המגיד, י"ט בתמוז תרמ"ח (28.6.1888), עמ' 193). ראו ביקורת דומה של דוד יודילוביץ במכתב מיום ' בתמוז תרמ"ט (אצ"מ A9\233, עמ' 293; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 126; הנ"ל, היישוב הישן, עמ' 279).

מפתח תקוה, שאף ניסו לפשר בין הצדדים,²⁴² וכן הנהגת חובבי ציון²⁴³ ורובני חובבי ציון ובפרט הרב מרדכי אלישברג מבויסק.²⁴⁴

כדרך של המרידות במושבות הברון סולקו המורדים הראשיים, ובהם הרופא ומשפחתו. גם הרב חיים פאליק פוטר על ידי שייד בשל תמיכתו באיכרים המורדים ונאלץ לעזוב את המושבה.²⁴⁵ כמה חודשים אחר כך, בחשון תרמ"ט, הועבר וורמסר מתפקידו.²⁴⁶

כאמור פולמוסים אלו עלו תוך כדי הדיון בשאלת השמיטה והם העסיקו מאד את חובבי ציון בכלל ואת הרבנים בפרט. הרבנים והעסקנים הדתיים בחובבי ציון יחזרו שוב ושוב על העמדה שהמושבות בכלל מתנהגות לפי אורח חיים דתי, שבוודאי אינו פחות מן

242. ראו סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 161-162, 155-156. כמה מאנשי פתח תקוה וכן ר' יחיאל מיכל פינס, ר' זאב יעבץ ויואל משה סלומון הגיעו ביחד לזכרון יעקב וניסו לפשר: "ודברנו על לב מחרחרי הריב לשבת ממדון [...] כי רבים הם התועים בדרכי החיים, האומרים צדק לרשע כסל וטוב לרע". אך דבריהם לא התקבלו והם הואשמו שהם נשכרו על ידי הפקידות (דיסקין, דברי מרדכי, עמ' ג-ד. ראו גם כתבים, 1223, מכתבו של פינס לפינסקר. 'באב תרמ"ח" (18.7.1888)). פינס הצדיק אמנם את טענות הרופא אך ציין "כי לא התנהג כמנהג חכמים היודעים את משפט מקום" (שם). גם מרדכי דיסקין ביקר את הרופא "אשר מעטה היא ידיעתו בנסיגות החיים [...] ועל כן נכשל ונתקל. וגם הרב אברהם ביק עזר לרעה כי נקרה שמה בעת ההיא. ותחת להשקיט הריב ולהשבית מדון, [...] עוד הלהיב את הלבבות ויטיף לעם דברי מרד [...] על האדמיניסטרציע ואמר כי יש הרבה מתנדבים, אם הנדיב לא יעמוד לעזרתכם, ואחרית הדבר הלא נודע" (דיסקין, שם, עמ' ד). וראו גם ביקורתו של חיים חיסין על אנשי זכרון יעקב (חיסין, מרשומות, עמ' 307-310).

243. ראו 'מחאה גלויה' מיום ל' באב תרמ"ח חתומה על ידי ד"ר פינסקר, רש"י פיין, ליב קליוואנסקי ויחיאל מענדעלסוואהן, בהם מוחים על מעשי הרב ד"ר גולדברג ש"כל מעשהו למורת רוח לכל איש האוהב עמו וארצו" ואחריה גם דברי ביקורת של הרב מוהליבר מיום א' באלול תרמ"ח (המליץ, 'באלול תרמ"ח" (17.8.1888), עמ' 1814-1815); הצבי, 'יד בתשרי תרמ"ט' (19.9.1888) עמ' כ.

244. במכתב גלוי לבני המושבות הדגיש הרב אלישברג את חשיבות מפעלו של הברון ואת החשיבות של הפקידות שנועדה להעמיד את המושבות "על בסיס חזק ומתקיים" וכי "כמה קשה לעשות משטר ואדמיניסטרציע נכונה בין אחינו הקולוניסטים החדשים, שנהפכו זה מקרוב מאנשים סוחרים לעובדי שדות וכרמים, לעשותם לעובדי אדמה ישרים ומוכשרים לזה". הוא האשים את הרופא בכך שהמריד את התושבים כנגד הפקידות ואת ארבעים המשפחות מבני המושבה שהלכו עמו, וקרא לבני המושבה להרחיק בעצמם את "הפושעים העזים מחרחרי הריב הארבעים האחוזים בשלהבת המלוהב ג"ב [גולדברג] אשר בקרבכם [...] ותחתיהם יושיב השר אנשים ישרים בעלי מדות וד"א [ודרך ארץ]" (המליץ, ט' בתשרי תרמ"ט (14.9.1888), עמ' 2021-2025; 'יד בתשרי תרמ"ט' (17.9.1888), עמ' 2035-2038. המכתב נכתב בשלהי אלול תרמ"ח.

245. חבצלת, כ"ט בתמוז תרמ"ח (8.7.1888), עמ' 268. הרב פאליק עבר להתגורר ביפו (פאלק, ימי, עמ' 88; מלאכי, פרקים, עמ' 344, הע' 15). על פניותיו של הרב פאליק להשאירו במשרתו ועל החלטת הברון לתת לרב פאליק כפיצוי על סילוקו מזכרון יעקב, משכורת חדשית קבועה לכל חייו של 50 פרנק לחודש, במקום 100 פרנק שקיבל עד אז, ראו פאלק, שם; חבצלת, ז' בכסלו תרמ"ט (11.11.1888), עמ' 62.

246. סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 177.

המקובל במזרח אירופה, וכי הטענות כנגד הן בעיקר השמצות שנועדו לפגוע בהתיישבות. אחד הביטויים לכך ניתן בתשובות שהשיבו הרבנים לשאלות שהופנו אליהם בעניין, בשנת תרמ"ט, נוכח טענות על חילול שבת והפרת מצוות. הנצי"ב, הרב מוהליבר והרב אלישברג דחו בחריפות טענות אלו וציינו כי ככלל נשמרת ההלכה במושבות, כולל במושבה גדרה, כאשר גם המקילים לעבוד בשמיטה עשו זאת לאור הדרכת גדולי ישראל.²⁴⁷

סוגיית החינוך במושבות

סוגיית החינוך הייתה אחת הסוגיות הבוערות ביישוב היהודי בארץ. מוסדות הלימוד המסורתיים ביישוב העירוני היו ה'חדרים' ותלמודי התורה, אולם החל משנות ה-40 של המאה ה-19, הועלו יוזמות שונות להקמת בתי ספר מודרניים, בהם יילמדו גם שפות מדוברות ומקצועות חול. ביוזמים היו גם גורמים דתיים מובהקים, ביישוב ומחוצה לו, אך רבה הייתה ההתנגדות לבתי ספר אלו (ה'שקאלעס') מצד גורמים מרכזיים ביישוב האשכנזי. חרם על לימוד שפות הוטל לראשונה בירושלים, עם הקמת בית הספר למל, בשנת תרט"ז (1856), וחזר ופורסם גם בעשורים הבאים. הנימוק העיקרי לאיסור הגורף היה, שהחינוך צריך להתקיים על טהרת הקודש ללא תערובת חול, במיוחד בארץ הקודש, בפרט שלימודי ההשכלה ושפת המדינה, במערב אירופה ואף ברוסיה, פגעו בחינוך ילדי ישראל לתורה וליראת שמים. כן נחשדו חלק מן היוזמים, לעתים בצדק, במגמות משכיליות לא מסורתיות. בד בבד, נטען כי למעשה אין תועלת ממשית מלימוד שפות כדי לסייע בפרנסה בארץ, וכי אלו הבקאים בשפות אין מצבם טוב מזולתם.²⁴⁸ בשנות ה-50 וה-60 בלטו במאבק כנגד ה'שקאלעס', ראשי כולל וורשה, ומשלהי שנות ה-70 בלטו בכך

247. ראו מכתב הרב מוהליבר ומזכירו ר' יעקב בכרך לקהילת באר (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 19-21. כ"א בשבט תרמ"ט (23.1.1889), וראה עוד על ר' יעקב בכרך: סלוצקי, שיבת ציון (תשע"ב), שם); מכתב הנצי"ב לקהילת באר (ריבקינד, אגרות ציון, אגרת יד; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 17, ט' באדר א' תרמ"ט (10.2.1889)); מכתב הרב מרדכי אלישברג לקהילת באר (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 21-22. ט"ז באדר א' תרמ"ט (17.2.1889)); מכתב הנצי"ב לר' אהרון יהודה שולמן מרזיצה (כתבים, 1393; סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), ב, עמ' 18-19; אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 22. י"א בתשרי תר"ן (6.10.1889)). חלק מהטענות הועלו במכתבים ששלחה אגודת הסתרים 'נס ציונה', שנוסדה בשנת תרמ"ה (1885) על ידי מספר תלמידי ישיבת וולוז'ין, לשם יישוב ארץ ישראל. במסגרת פעילותה שלחה האגודה, בשנת תרמ"ט, שאלות לגדולי ישראל בדבר יישוב הארץ, במטרה להוציא קובץ שיכיל מקורות רבים בדבר חשיבות יישוב הארץ, מהתנ"ך וספרות חז"ל ועד דברי רבנים רבים בני הדור. השאלות נערכו בקובנה, אך נשלחו מהעיר הרחוקות באר בסיביר ואומסק בפודוליה, שם התגוררו כמה מחברי האגודה, כביכול בשם רבני וראשי הקהל במקומות אלו. חלק גדול מהתשובות פורסם בספר שיבת ציון, ב, שהוציא לאור בשנת תרנ"ב, אברהם יעקב סלוצקי (ראו קלויזנר, נס ציונה, עמ' יא-יז; שלמון, מבוא, עמ' 8-9).

248. ראו קצבורג, פולמוס החינוך, עמ' 299-312.

ראשי כולל אונגארן וחוגו של הרב יהושע ליב דיסקין.²⁴⁹ עם גידולו של היישוב בירושלים גבר הצורך במציאת פתרון למצוקה הכלכלית של היישוב וגורמים דומיננטיים בהנהגת היישוב נאותו להסכים ללימוד מסוים של שפת המדינה. בשנת תרל"ח (1878) הציע מונטיפיורי לממן לימוד ערבית ותורכית לתלמידים מ'תלמוד תורה' 'עץ חיים', שעתידיים לעסוק במלאכה ולא בלימוד תורה, כשהלימוד יתקיים מחוץ לכתלי ה'תלמוד-תורה'. הרב סלנט נאות לכך אולם נסוג בו לאור ההתנגדות העזה מצד חוגו של מהרי"ל דיסקין, ונראה שתרם לכך הפקפוק בחוגי הפרושים בתועלת המעשית העשויה לצמוח מלימודים אלו.²⁵⁰ בפועל פעלו בשלהי שנות ה-70 בירושלים שלושה בתי ספר, שהוקמו על ידי גורמיים מערב-אירופים, בהם למדו כמה מאות תלמידים ותלמידות, רובם ספרדים.²⁵¹ במוסדות המסורתיים למדו בשנות ה-80 של המאה ה-19 בירושלים כ-800 תלמידים ויותר. לא כולל 'חדרים' פרטיים.²⁵²

מראשית שנות ה-80 הוגברה פעילותה של כ"ח בארץ. כ"ח פעלה בשדה החינוך בארץ כבר משנות ה-60 אולם הגבירה את פעילותה בראשית שנות ה-80, והקימה במהלך שנות ה-80 וה-90 רשת של בתי ספר 'תורה ומלאכה', בהם למדו בעיקר בצרפתית. בתי ספר אלו נועדו להכשיר נוער למציאת פרנסה פקידותית או מסחרית. בית הספר בירושלים הוקם בשנת תרמ"ב (1882) ונוהל על ידי נסים בכר.²⁵³ בשל קשריו עם השלטונות הצליח בכר להתמודד עם החרמות וההתנגדות לבית הספר, אך גם כאן נמנו רוב התלמידים על

249. מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 376.

250. קצבורג, פולמוס החינוך, עמ' 306-308. במאמר שכתב ר' יוסף ריבלין בשנת תרל"ט (1879), הוא ציין שלמרות שאינו נמנה על הקנאים המסרבים בתקיפות ללמד בניהם "לשון ערבי", הרי ש"שגיאה קשורה בלב אחינו שבח"ל אשר לכל אסון ופגע חומרי אך תרופה אחת ישנה להם והשכלה שמה, אם יראו איש מת ברעב אומרים לו צא ולמוד; ואם יראו אדם גווע בקרה שואלים אותו מדוע לא למדת שפת עם הארץ? (ריבלין, מגילת יוסף, עמ' 56; קצבורג, שם). בניגוד לכך יטען הרב מוהליבר, לאחר ביקורו בירושלים בשנת תר"ן (1890), כי האיסור ללמד שפות בירושלים מהווה מעכב מרכזי בהתפתחות הכלכלית של הקהילה היהודית: "מצאנו בה אנשים לאלפים יראים ושלמים מופלגים גדולים בתורה, צנועים ומתונים, ואינם מהקנאים לשם שמים, והם סבלנים צנועים ומעולים [...] אמנם חסרון גדול יש בירושלים והוא האמונה כי אסור גמור הוא ללמד שפת ערבית וצרפתית לנערי ישראל, אשר באמת הוא הכרח גדול בזמננו לדעת לשון המדינה, ובפרט בארץ ישראל אשר שם אין מבינים כלל לשון המדינה, ורובם ככולם הם כאלם לא יפתח פיו, וזאת היא סבה גדולה לביטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה" (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), א, עמ' 15-16; קצבורג, שם, עמ' 309).

251. לנג, עובדי הוראה, עמ' 169-170.

252. לנג, שם, עמ' 170, על פי נתוני לונץ.

253. בכר, יליד ירושלים, בוגר בית מדרש למורים של כ"ח, ניהל קודם בתי ספר של כ"ח בסוריה, בולגריה ותורכיה. בין היתר שימש אצלו בן-יהודה, עימו קשר קשרים אמיצים, כמורה בבית הספר בירושלים, למשך כשנה וחצי. ראו לנג, בן-יהודה, עמ' 94-98; קרקסון, יחסם, עמ' 51-52.

בני העדה הספרדית. בשנות ה-80 התגבשה בירושלים שכבת משכילים שפעלה להחדרת השפה העברית כשפת דיבור במקביל לגיבוש יוזמות התיישבותיות. בלטו בהם ר' יחיאל מיכל פינס ואליעזר בן-יהודה. מגמותיהם המודרניות של בני קבוצה זו היו לצנינים בעיני בני חוגו של הרב דיסקין. פולמוס בולט בהקשר זה היה סביב פעילותו של ר' יחיאל מיכל פינס. פינס היה כאמור תלמיד חכם, מתלמידיו של הרב מרדכי גימפל יפה מרוז'ינוי, הוגה דעות, סופר ומשכיל. כבר בשנות העשרים שלו, בשלהי שנות ה-60, התבלט פינס במאמרים שכתב, בהם התפלמס עם מצדדי התיקונים בדת, אך מאידך הוא צידד בחיבור התורה לטבע והדגיש את הצורך בחינוך להשכלה, ליצרנות, לעבודת האדמה, לטבעיות ולדרך ארץ. בשלב הבא החל פינס להדגיש את מקומה של ארץ ישראל כפתרון דתי-לאומי, שתחית האומה והארץ משולבות בו, ושלל תפיסות שראו ביישוב בארץ מפלט לחיים 'נזיריים' שמודרנה וקדושה מהוות אצלן סתירה.²⁵⁴ פינס שהגיע לארץ בשנת תרל"ח (1878) כנציג 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי', קשר קשרים הן עם גורמים מרכזיים בהנהגת היישוב האשכנזי, כר' יוסף ריבלין, שהיה גם קרוב משפחת אשתו, והן עם גורמים משכיליים כר"ד פרומקין, בני משפחת הירשנזון, ואחר כך גם עם אליעזר בן-יהודה. בשנים הראשונות לבואו ניסה פינס לקדם פרויקטים של תעשייה, מסחר, החייאת השפה העברית ויוזמות חקלאיות והתיישבותיות, כמו גם קידום חינוך תורני שיכלול ידיעת הארץ, היסטוריה ומדעים. עמדותיו המודרניות, שהתבטאו אף בלבושו ובלבוש בני משפחתו עוררו עליו את ביקורתם של מקורבי הרב דיסקין. כבר טרם בואו ארצה יצאו נגדו גורמים קנאים בטענה שהוא מתכנן להקים בירושלים 'שקאלעס'. חשדנות זו לא פסקה גם לאחר בואו ארצה. בשנת תרמ"ב הקים רי"מ פינס בירושלים בית מדרש לתורה ולמלאכה, ועקב זאת החרימו אותו הרב דיסקין בטענה של גילוי אפיקורסות בכתביו, בהנהגתו, ובמוסד שהקים. הרב סלנט התנגד לחרם, וכמוהו רוב רבני ירושלים ותלמידי חכמים נודעים בחוץ לארץ, אף שחלקם הסתייגו מן הדגשים המודרניים של פינס.²⁵⁵

הקמת המושבות החדשות היוותה אף היא מוקד חדש למאבק. ברבות מן המושבות הובאו תחילה מלמדים מן היישוב העירוני, שלימדו באופן מסורתי וביידיש, אולם שנים ספורות אחר כך החלו להיות מוקמים, בחסות הברון, בתי ספר מודרניים. בין המחנכים במוסדות חינוך אלו היו אמנם בעל זיקה דתית מובהקת, ובהם רוב ככל מלמדי לימודי הקודש, וגם חלק מן המנהלים דוגמת הסופר ר' זאב יעבץ,²⁵⁶ אך מציאות חדשה זו עוררה

254. שלמון, ארץ ישראל, עמ' 292-293.

255. שלמון, פינס, עמ' 531-535; הנקין, קשרי.

256. הרב זאב יעבץ, יליד שנת תר"ח (1847), גיסו של ר' יחיאל מיכל פינס, עלה ארצה שנת תרמ"ז (1887). ר"ז יעבץ היה למעשה הראשון שהציג תוכנית חינוכית אורתודוקסית-לאומית לילדי היישוב החדש, בה

חדשנות בירושלים ואצל גורמים דתיים בחו"ל, ופעמים רבות אף במושבות עצמן, בעיקר בשל מעורבותם של מורים שנחשדו בנטיות לאומיות לא-דתיות ומורים בעלי רקע תרבותי צרפתי, שהפכו דומיננטיים יותר ויותר בבתי הספר של הברון.²⁵⁷

צריך לומר שבאופן כללי הייתה מלכתחילה יותר פתיחות במושבות, הן ללימוד בעברית והן להקניית לימודים נוספים ללימודי הקודש. יתר על כן, עוד קודם להקמת בתי הספר מטעם הברון, פעל למעשה בפתח תקוה תלמוד תורה בעל מאפיינים מודרניים, אותו יזם והקים הרב אריה ליב פרומקין, מנהל ומייסד 'אחוזת לחמן' בפתח תקוה, ששימש קודם כרב בליטא. כבר קודם התיישבותו הציג הרב פרומקין בפני מחדשי פתח תקוה את אופיו הייחודי של התלמוד תורה, הן מבחינת תוכנית הלימודים שתכלול לימודי תלמוד ותנ"ך בהיקף משמעותי, יחד עם לימוד חשבון, עברית, דקדוק וכן לשון ערבית וכתביה; הן מבחינת החלוקה לתלמידים מוכשרים ללימוד ולתלמידים מוכשרים פחות; והן מבחינת הקפדה על סדר, ניקיון ושמירת הבריאות. התוכנית קיבלה את תמיכתם של ראשי היישוב, שבשל החשש מן הקדחת התיישבו תחילה ביהוד ולא בפתח תקוה.²⁵⁸

תלמוד התורה התפתח בשלבים. תחילה מימן הרב אריה ליב פרומקין שני מלמדים, ביהוד.²⁵⁹ במהלך שנת תרמ"ד עבר הרב פרומקין להתגורר בשטח פתח תקוה עצמה, בניגוד לעמדת ראשי היישוב ביהוד, והקים שם את תלמוד התורה הקבוע שלו. תחילה למדו שם רק חמשה תלמידים, רובם מירושלים, בשל סירוב ראשי היישוב ביהוד לשלוח

נוצר שילוב בין הערכים המקודשים של לימוד התורה ושמירת המצוות עם מתן דגש על חינוך לערכים לאומיים ומשכיליים. בשנת תרמ"ח (1888) הוא פנה לברון בבקשה למנותו לתפקיד חינוכי במושבותיו, ופרש את משנתו החינוכית המפורטת. אליהו שייד התנגד למינויו של יעבץ למורה, אך לאחר התערבות אחד ממקורביו של יעבץ אצל הברון הוא התמנה בשלהי תרמ"ח למשרת רב ומנהל בית הספר בזכרון יעקב. שייד ומנהל המושבה בן-שימול הצרו את צעדיו וביקרו את הקפדתו הדתית ובשנת תר"ן מונתה תחתיו כמנהלת בית הספר אחת מבנות המושבה שהשתלמה בפריז, ויעבץ פוטר ממשרתו (ראו ידידיה, לגדל תרבות, עמ' 44-57).

257. קניאל, במעבר, עמ' 279.

258. ויינשטיין, החינוך, עמ' 345-348. בתקנות צוין שמנהל בית הספר יתייעץ "באופני ההשגחה הראויה ואיזה תלמיד לקבל המוסד", עם רבני ירושלים ובפרט עם הרב שמואל סלנט (שם, עמ' 356). כאמור לעיל (ראו לעיל הע' 152) ההתארגנות המחודשת להתיישבות, בה היו שותפים מייסדי פתח תקוה והרב פרומקין נעשתה בשיתוף פעולה עם הרב סלנט. למעשה, נראה שהרב סלנט לא היה מעורב בסדרי תלמוד התורה של הרב פרומקין, וכפי שנראה להלן הוא נוהל בעיקר בהתייעצות עם הרב הילדסהיימר.

259. ר' מיכל מגיד, מעולי פוניוויז' במושבה, לימד החל מחודש שבט תרמ"ד חמשה תלמידים, ביניהם בנו של הרב פרומקין: חומש, נ"ך, כתיבת עברית ודקדוק, והשו"ב, ר' משה יחיאל סענדערוו [סנדרוב] לימד, החל משלהי ניסן תרמ"ד, ששה תלמידים: "אלפא ביתא, עברית והתחלת חומש" (סה"ל V 951 02 10; ויינשטיין, עמ' 357. וראו עוד: כתבים, 469).

את ילדיהם לפתח תקוה, אולם עם מעבר רוב בני המושבה לפתח תקוה, גדל תלמוד התורה והפך למוסד החינוכי הדומיננטי של המושבה.²⁶⁰ תלמוד התורה נוהל בהדרגת הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר מברלין,²⁶¹ שאף תרם לו לעתים תכופות, וראה בו את אחד ממוסדות

260. המעבר של הרב פרומקין לפתח תקוה ופעילותו העצמאית בכלל, הובילו בין השנים תרמ"ד-תרמ"ו (1884-1886), לסכסוך מתמשך בינו לבין ראשי היישוב ביהוד (ראו פינטו, בין ישן לחדש, עמ' 30-34). בשנת תרמ"ה ובראשית שנת תרמ"ו אף העלו ראשי היישוב ביהוד טענות, כאילו תלמוד התורה בפתח תקוה כלל אינו פעיל (ראו כתבים, 824, וכן מכתב מהרב הילדסהיימר לרב פרומקין, מח' בטבת תרמ"ו, ובו תמה על הסתירות בעדויות בנוגע לפעילות התלמוד תורה (סה"ל 19 01 951 V)). ממקורות שונים בכתבי הרב פרומקין עולה, שבשנת תרמ"ד למדו אצלו מעט תלמידים, ובשנה שאחריה הם הגיעו כבר לכ-30, כשהוא מסתייע בשני מלמדים נוספים (סה"ל 22 01 951 V; הצבי, ט"ז בשבט תרמ"ו (22.1.1886), עמ' סד-סה). ככל הנראה השנה הפורייה ביותר הייתה שנת תרמ"ז, בה למדו במוסד כ-50 תלמידים, על ידי שלושה מורים ועוזר אחד (ראו בטיוטת מכתבו של הרב פרומקין לפרופ' צבי הרמן שפירא, מ"ב בתשרי תרמ"ט (V 951 01 46), וכן בסקירה שכתב (אפ"ת 101: 00.3.007.5; פינטו, בין ישן לחדש, עמ' 82), והשוו לבריו במכתב לרב הילדסהיימר: "משנת תרמ"ד עד תרנ"א החזקתי הת"ת בכל משמר. והיה זמן שלמדו אצלנו עשרים תלמידים או כ"ה ול' עד ארבעים" (סה"ל 05 01 951 V, מסמך 6).

261. במחקר רווחת הטענה שהתנגדות רבני ירושלים האשכנזים, ובפרט הרב דיסקין, ללימודי שפות, הביאו לכך שזמן לא רב לאחר הקמת תלמוד התורה בפתח תקוה נאלץ הרב פרומקין להפעיל אותו במתכונת מסורתית בלבד. טענה זו מתבססת בעיקר על ביקורתו החריפה של הרב דיסקין כנגד ה'שקאלעס' ומקורות מהם עולה לכאורה שאגודת 'דגל תורה' מירושלים השתתפה במימון תלמוד התורה והתערבה בתכנון. ראייה נוספת לכך נמצאה בביקור הרב חיים אלעזר וואקס והרב יהושע טרונק מקוטנא במושבה, בקיץ תרמ"ו, שלאחריו נקבע שלמוסד ימונו שלושה משגיחים. כך למשל קבע יוסף לנג שביקור זה, יחד עם התערבותם של רבני ירושלים בחינוך במושבה: "גרמו לפרומקין לגנוז את תכניתו, והת"ת שלו פעל במתכונת מסורתית" (לנג, לפתח תקוה, עמ' 105; וראו גם, שם, בעמ' 222: "עד להקמת בית-ספר במושבה למדו הבנים בחדרים פרטיים ובהם נאסר על לימוד שפות, ומשום כך ניסונו החלוצי של הרב א"ל פרומקין ללמד עברית וערבית בחדר שפתח (תרמ"ה) נתקל בהתנגדות חריפה והוא נאלץ ללמד בו כבשאר החדרים והת"תים". וראו כבר אורן, ניצני חינוך, עמ' 260). לראיות אלו מוסיפים גם את דין התורה שהתנהל בבית הדין בירושלים כנגד הרב פרומקין בשנת תרנ"ג (ראו לנג, שם). לטענות אלו אין כנראה כמעט בסיס. למעשה בין השנים תרמ"ד-תרנ"א, פעל הרב פרומקין להרחבת לימודי השפות ולימודי החול בתלמוד התורה, בתיאום מלא עם הרב הילדסהיימר, וחסרונם של מורים מקצועיים שונים נבע מחסרון תקציב. די אם נציין שבמכתב מליל "באדר ב' תרמ"ט (12.3.1889) פירט הרב פרומקין את תוכנית הלימודים במוסדו: גמרא, הלכה ותנ"ך, וכן: עברית ודקדוק, חשבון, חשבונאות, גאוגרפיה, היסטוריה וכן קריאה וכתובה בגרמנית - אותם הוא מלמד בעצמו. וקריאת השפה הערבית - אותה מלמד חתנו. (אפ"ת 003.007/4: 66; ויינשטיין, החינוך, עמ' 350. וראו ניסיונו של הרב פרומקין, כמה חודשים קודם, לגייס מימון למורה בערבית, במכתב של הרב הילדסהיימר מב' פר' [שת] נח [כ"ו בתשרי] תרמ"ט (אפ"ת, שם: 69). יש לציין שבמחקר של ש' פינטו הושם לב ככלל לנתונים אלו, אך בשל קבלת הטענות הנזכרות, הוסק שם בטעות, שבשל הלחץ הנזכר פעל המוסד, לפחות לזמן קצר בשלהי תרמ"ו, במתכונת מסורתית בלבד. ראו פינטו, בין ישן לחדש, עמ' 11-12, 59-60). מינוי שלושת המשגיחים היה על רקע סוגיית הסכסוכים בענייני ניהול וכספים עם ראשי היישוב ביהוד, ולא בשל הוספת לימודי שפה וחול (ראו מכתבו של הרב פרומקין לרב הילדסהיימר מכ"ג באב תרמ"ו (סה"ל 05 01 951 V. מצוטט גם אצל פינטו, שם, עמ' 59), ומכתב הרב וואקס מה' באלול

תרמ"ו (הצפירה, ה' בתשרי תרמ"ז (4.8.1886), עמ' 3). בתוכנית הלימודים המסודרת שהתווה הרב הילדסהיימר בשנת תרמ"ז צוינו בנוסף ללימודי הקודש, גם "למודי ד"א [דרך ארץ]. משפה המדוברת וחשבון", וכי שפת הדיבור בין התלמידים תהיה עברית, כשהרב הילדסהיימר מציין כי על סדרי תלמוד התורה ישגיחו המשגיחים הראשיים (שהם ככל הנראה שלושת המשגיחים הנזכרים לעיל), הרב נפתלי הרץ הלוי מיפו, י' גולדשמיט וה' אדון] לאפין מירושלים. יש לציין שבנו של ר' בצלאל לאפין, אהרן נטע לאפין למד במוסד לפחות בשנת תרמ"ט (ראו הרשימות אצל ויינשטיין, החינוך, עמ' 359, 362). בנוגע לאגודת 'דגל תורה', זו אכן הוקמה בירושלים בשנת תרמ"ה במטרה להקים תלמודי תורה. פעולתה הראשונה הייתה הקמת ישיבה במאה שערים, ויש לציין שלימד בה הרב נפתלי הרץ הלוי, לפני שעבר ליפו, ובין גבאי הישיבה היה ר' בצלאל לאפין (המבורגר, שלשה עולמות, עמ' צא-צד). עם מעבר הרב הלוי לשמש כרב ביפו, בשלהי תרמ"ו, הוא הקים במקום תלמוד תורה שמומן חלקית מכספי 'דגל תורה' (רם, יפו, עמ' 103, 115). בדו"ח שכתבו ראשי האגודה בשנת תרמ"ח הם ציינו שהחליטו להרחיב את פעולתם בהקמת תלמוד תורה ביפו ובמתן הלוואות לחובבי ציון לצורך הקמת תלמודי תורה במושבות (ראו הלוי, פרשיות, עמ' 369-370) ופניית מטעם האגודה אכן הגיעו לקהילות בחו"ל (ראו מכתבם של חובבי ציון בליבוי לפינסק מ"כ"ח באלול תרמ"ח (כתבים, 1246), ומכתבם של חובבי ציון בקובנה (האור, א (תר"ץ), עמ' ט-י)). אולם מעבר לכך שכאמור לא השתנתה תוכנית הלימודים במוסד בשנים אלו, גם לא ברור אם בכלל קיבל תלמוד התורה של הרב פרומקין מימון 'דגל תורה'. בשום מקום בהתכתבויותיו הרבות לא מזכיר הרב פרומקין נתון זה. בן-יהודה ציין בראשית תר"ן שחברה זו רק תומכת באחזקת ישיבה בירושלים ונותנת תמיכה קטנה לישיבה שהוקמה ביהוד (האור, שם), והכוונה לישיבה שהקים שם הרב גימפל יפה, שהתיישב ביהוד בשנת תרמ"ט (ראו הלוי, שם. ראו גם: פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 169; המליץ ו' בתשרי תרנ"א (19.9.1890), עמ' 6). דיווח משלהי שנת תר"ן כבר מזכיר אמנם תמיכה של 'דגל תורה' בתלמוד תורה במושבה. נציג חובבי ציון בוורשה, חיים אליעזר מושקאט, שביקר במושבה בקיץ תר"ן ציין שבפתח תקוה שלושה בתי ספר, "אחד לחומש רש"י וגמרא בהוצאת החברה הנכבדה דגל תורה שבירושלים, ושנים לנערים לבד ולנערות לבד לתלמוד תנ"ך שפת עברית ודקדוקה שפת ערבית וכו' על חשבון הברון" (חבצלה, ח' באב תר"ן (27.7.1890), עמ' 300), זאת בנוסף לבית מדרשו של הרב גימפל יפה ביהוד, בו "שמנה צעירים מירושלים יושבים ולומדים בהתמדה ומוצאים פרנסתם מקופת החברה דגל תורה שבירושלים" (שם, ט"ו באב תר"ן (1.8.1890), עמ' 306), ומכאן היו שהסיקו שתלמוד התורה שנתמך על ידי דגל תורה, הוא זה של הרב פרומקין (לנג, שם, עמ' 106-107; פינטו, שם, עמ' 47), אולם בדו"ח משנת תרנ"א שכתב הסטטיסטיקאי של המושבה, דניאל ליפשיץ, הוא ציין ש-58 בנים לומדים בבתי ספר שבמושבה: 40 בבית הספר של הברון, 9 אצל הרב פרומקין, ו-9 תחת השגחת 'דגל תורה'. ובנוסף 38 נערות לומדות בבית הספר של הברון (ד' ליפשיץ, 'ספר המפקד', הארץ ד (תרנ"א), עמ' 155). מכאן ברור שתלמוד התורה של 'דגל תורה' אינו זה של הרב פרומקין (אין מקום להשערה של לנג, שם, שמדובר במוסד נוסף של הרב פרומקין. ראו כבר הערת פינטו, שם). מסתבר שמושקאט לא היה מודע כלל לתלמוד התורה של הרב פרומקין (והשוו לדיווחו המרוחק של מושקאט (שם) על כך שמושבה גם נמצא "נחלת שדה וחרם [...] שקנה האדון לאכמען בעערלין והושיב בה לפקיד איש אחד והוא יושב בתוך המושבה בבית אשר בנה לו ה' לאכמאן אדון הנחלה"). יש לציין שבמענה של הרב הילדסהיימר מח' בתמוז תר"ן ל"מה"ו משה יחיאל מיכל סענדעראו והחתומים עמו במכתבם מיו"ם] כ"ו לחודש ניסן העבר במושב פתח תקוה תוב"ב", עולה, שהם "לקחו לעצמם לאגודה נפרדה בבית מיוחד בהמושב" והקימו תלמוד תורה מתחרה לזה של הרב פרומקין, דבר שעורר אצל הרב הילדסהיימר תרעומת כיוון ש"הרב הנו"כר] [הרב פרומקין] עמל שנים רבות בדבר ונתן נפשו לטובת ילדיהם ללמדם ולחנכם הן בלימודי קודש להעמיד תלמידים למעלה רמה בו בלימודי חול אשר שכר בעדם גם מורה לשפה הנחוצה ולחשבון וכו'"]" (סה"ל 05 01 951 V, מכתב 61. כאמור (לעיל הע' 259) שימש ר'

החינוך המפוארים בארץ.²⁶²

במהלך שנת תרמ"ח, לאחר העמקת מעורבות הברון במושבה, חלו שינויים בתחום החינוך במושבה. יש לציין שהברון נטה תחילה שלא להתערב כלל בנושא החינוך במושבות וגם אחר כך לא הכתיב מדיניות חינוכית מחייבת, אולם באופן כללי עודד מאד את הוראת העברית יחד עם לימודי השכלה נדרשים, זאת כמובן בנוסף ללימודי קודש.²⁶³

משה יחיאל סנדרוב כמלמד מטעם הרב פרומקין ביהוד, בשנת תרמ"ד, והוא לא נמנה אחר כך בין המורים בתלמוד התורה של הרב פרומקין בפתח תקוה, ראו הרשימה אצל ויינשטיין, החינוך, עמ' 361) ויתכן שתלמוד תורה זה הוא זה שנתמך על ידי דגל תורה. אכן אליעזר ריבלין, ציין שחברת 'דגל תורה' השפיעה על לחמן על ידי שלוחו ר' יעקב ליזר חאוואש [חווס] שיפסיק את התמיכה בתלמוד התורה בגלל שהרב פרומקין הכניס מורה לשפה הגרמנית (פרומקין, חכמי ירושלים, הקדמה, עמ' ט). אולי הכוונה למכתב של הרב פרומקין לרב מוהליבר, משנת תר"ן, בו ציין הרב פרומקין שבסוף קיץ תרמ"ט נודע לו שלחמן מעוניין למכור את הנחלה וכי בחול המועד סוכות האחרון בא "א'חד] מסרסרי ירו[שלים] בשם א' משם שאמר עליו שנתן לו להוצאותיו לתור הנחלה" כדי למוכרה. הרב פרומקין הוסיף ש"אחר הדברים בא ממנו מכתב חוזר על מה שלקחתי לעהרער בקיץ העבר וכתב שבאם ישמע כזאת [בפעמים] אחרים יסלקני ממשתי ועניתי ע"ז [על זה]" (סה"ל 1 1 951 V, מכתב 3). מכל מקום, מדובר באירוע מקיץ תרמ"ט ולא קודם לכן, והוא מתייחס כנראה רק לשאלת המורה לגרמנית וגם לא מצוין הנימוק לביקורת, אם מטעמים עקרוניים או כלכליים. גם לא מצוין במכתב קשר ל'דגל תורה'. אכן בכמה מקומות מאוחרים יותר קושר הרב פרומקין בין כמה שהסיתו נגדו באזורי לחמן, לבין אגודת 'דגל תורה' אלא שמדבריו עולה שהמלחמה נגדו כרוכה בניסיונה של האגודה להוציא כספים מלחמן, מאז שהצליחה להשיג ממנו הלוואה בחו"ר תרנ"ב (ראו במכתבו של הרב פרומקין לרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה מד' באב תרנ"ג (סה"ל 18 01 951 V) ובחוברת 'דמעת העשוקים' שכתב (סה"ל 05 02 951 V). לנג (שם, עמ' 106, הע' 41) הזכיר מסמך, השמור באפ"ת, המציין תרומה של לחמן על סך 20,000 מארק [כ-24,000 פרנק] לאגודת דגל תורה (וראו גם הצבי, כ"ב באב תרנ"ג (8.4.1893), עמ' קסו). מדובר למעשה בהלוואה חד פעמית שנתן לחמן לשליח האגודה, אלא שלחמן ויותר על השבתה כשהאגודה פשטה את הרגל בשנת תרנ"ד (ראו תדהר, אנציקלופדיה, כרך 16, עמ' 4951, ע' עובדיה (אמיל) לחמן)). מכל מקום לא מדובר על התערבות רבני ירושלים בעניין תלמוד התורה. יש לציין עוד, שבכל התקופה הזו היו יחסים טובים בין הרב פרומקין לרב דיסקין, למרות עמדתו של הרב דיסקין בענייני חינוך (ראו למשל: סגל, בראשית, עמ' 1). לדברי בתו של הרב פרומקין, סרב אביה לעמוד בפני בית הדין בירושלים, בין היתר משום שהדיינים היו קרובים לחברי 'דגל תורה' ואביה פחד שמא ישפיעו עליהם לרעתו, ולפיכך הוא הציע כשופט וכמתווך את הרב דיסקין (סגל, תיקונים, עמ' 92).

262. כפי שציין במכתב מ' באייר תר"ן (30.4.1890): "במושב פתח-תקוה יש בית תלמוד א'חד] אשר בראשו עומד הה"ג מהר' ליב פרומקין נ"י [...] ובית התלמוד הלזה אשר אני יגע לטובתו שנה בשנה הוא המובהר מכל המושבות וכמעט אין דומה לו אף בירושלים עה"ק ת"ו" (אליאב, אגרות, אגרת מ', עמ' עח).

263. ראו אהרנסון, הבארוך, עמ' 277; לנג, תחיית הלשון, עמ' 99. ראו עוד דברי ר' זאב יעבץ במכתב מב' באלול תר"ן, ובו ציטוט דברי פקיד הברון בלון, מחודש שבט תרמ"ח: "הנדיב עושה חובה בבית-הספר רק את לימודי התורה ולשון עברית וערבית לבדן כי רוצה הוא ביהודים גמורים, והצרפתית אינה אלא טפל" (מלאכי, מנגד תראה, עמ' 349). זמן קצר אחר כך יעבור ר"ז יעבץ לשמש כרב ומורה בזכרון יעקב ויתאכזב מאוד מיחס הפקידות אליו כרב וכמתחנך. ביחס המתנכל אליו הוא האשים את הפקיד הראשי אליהו שייד (ראו שם, עמ' 349-365, ולעיל בהע' 256).

הביטוי הכולט הראשון למעורבות הפקידות בתחום החינוך היה בראשון לציון. בשנת תרמ"ג הוקם תלמוד תורה במושבה. במימון אחד מראשי המושבה, אהרן מרדכי פריימן, הובא מלמד מחברון כמלמד תינוקות, כשאת הילדים הבוגרים יותר מלמד שו"ב המושבה, ר' חיים טוביה רפפורט, אולם החל משנת תרמ"ה, ביזמת הפקידות, הפך ה'חדר' בהדרגה לבית ספר בעל מאפיינים מודרניים.²⁶⁴ בשנת תרמ"ו מונה לבית הספר מנהל רשמי, מרדכי לובמן, ותוכנית הלימודים בו הורחבה באופן משמעותי.²⁶⁵

לאחר ביקורו של הברון בארץ בשנת תרמ"ז (1887) וגיבוש המגמות החקלאיות ומערכת הפקידות, הורחבה גם הפעילות של הברון ופקידיו בשדה החינוך. בתי הספר שתחת הפקידות הלכו ולבשו אופי מאורגן, שכלל הרחבת מקצועות הלימוד,²⁶⁶ והוראתם על ידי מורים מקצועיים. ללימודים יוחדו מבנים מסודרים ומצוידים, ולמדו בהם, בכיתות נפרדות, בנים ובנות.²⁶⁷ הלימודים נלמדו יותר ויותר בעברית ובלטה השפעתו של בן-יהודה בעניין. כמה מן המורים הכולטים היו מתלמידי או מונו בהמלצתו, ואפילו לו הוצע להיות מורה בעקרון.²⁶⁸

264. השינויים הראשונים נעשו, בשנת תרמ"ה, ביזמת נציג הברון, אליהו שייד, ונוספו: לימוד צרפתית (לצורך הבנת הפקידות) וכן לימודי חול. שלמה וינצוויג, חתן אחד התושבים, שהתחנך בפריז, שימש כמורה וכמעין מנהל עד עזיבתו בשנת תרמ"ו. הוא לימד חשבון, גיאוגרפיה, היסטוריה וצרפתית. במקביל גדל גם מספר מלמדי מקצועות הקודש, כאשר הרב שמחה בונם אוסובצקי, אביו של פקיד המושבה, יהושע אוסובצקי, מלמד את רוב מקצועות יהדות (ככל הנראה משנה ותלמוד), בנוסף לאחד התושבים, אברהם ברד, שלימד חומש עם רש"י (יודילוביץ, ספר ראשון לציון, עמ' 190, 224).

265. לובמן היה בעל רקע תורני אך גם רכש השכלה כללית והיה בעל תואר תואר מורד מוסמך. הוא עלה ארצה מרוסיה בשנת תרמ"ד (1884), התגורר תחילה ביפו וביהוד, ועם מינויו כמנהל עבר, בשנת תרמ"ז, לראשון לציון (אהרנסון, הבארון, עמ' 148). ככלל היה לובמן שומר מצוות והקפיד לבוא כל שבת לבית הכנסת עם ילדיו (לובמן-חביב, מרדכי לובמן, עמ' 170), אך היה מקורב למל"ל ולחוגי המשכילים במושבות. לובמן ועימו הרב חיים טוביה רפפורט ואברהם ברד, לימדו את מקצועות הקודש. הלימודים היו בעיקר בידיש ולובמן החל אף לתרגם מידיש לעברית, ולימד גם כמה מקצועות חול. בנוסף נלמדו מקצועות חול בצרפתית מפי מורה בשם שלמה אבולעפיה. הוחל אז גם בלימוד הבנות והלימודים נעשו בצרפתית על ידי מורה זה (ראו יודילוביץ, שם, עמ' 190-191, 225; אהרנסון, הבארון, עמ' 144-145. על עיסוקו של לובמן כמלמד משניות בבית הספר, ראו כתבים, 1272).

266. שיעורים בדקדוק, בגאוגרפיה, בהיסטוריה, בחשבון ובטבע, ושיעורים מעשיים במלאכה, בשירה, בהתעמלות ועוד.

267. ולק, צמיחת החינוך, עמ' 415-417; אהרנסון, הבארון, 146, עמ' 273-274. וראו במקורות אלו את העדויות על התבססות בתי ספר מודרניים באותה עת בזכרון יעקב ובראש פנה.

268. ראו האזכור בהצבי, ח' סיון תרמ"ח (18.5.1888), עמ' כא, על מינוי 'שמרין' כמורה לעברית בזכרון יעקב בהמלצת בן-יהודה. את הדיווח מסר יהודה גרובסקי, מתלמידי בן-יהודה, שעתיד בעצמו להתמנות

כן הוחלט על מתן חינוך מקצועי לצעירי ראשון לציון במקוה ישראל למן שנת הלימודים תרמ"ח; הוחל בשליחת צעירים מן המושבות להשתלם בבית הספר החקלאי בוורסאי ליד פריז או בבית הספר החקלאי רואייבה באלג'יר, וכן הוקם בית ספר חקלאי בזכרון יעקב. משנת הלימודים תרמ"ח אף נשלחו נערות מן המושבות ללימודי הוראה בפריז, לצורך מינוין אחר מכך כמורות בבתי הספר במושבות.²⁶⁹

בשלב זה הוחלט על הקמת בית ספר מטעם הפקידות גם בפתח תקוה (שכונה תחילה גם כן 'תלמוד תורה'),²⁷⁰ ומרדכי לובמן מונה כמפקח על בתי הספר בראשון לציון, בפתח תקוה ובעקרון.

בית הספר בפתח תקוה הפך במהרה למוסד החינוכי הדומיננטי במושבה, על חשבון תלמוד התורה של הרב פרומקין.²⁷¹ צריך לציין שהאופי הדתי של המושבה נשמר גם כאן, והיו אף ששיבחו את בית הספר בפומבי,²⁷² אך גם נלוו בקורות שונות על התנהלותו החינוכית והדתית של בית הספר.²⁷³ עימות פומבי היה סביב ניסיון הפקידות למנות את

כמורה בעקרון בשנת תרמ"ט. על ההצעה למנות את בן-יהודה כמורה בעקרון, בשנת תרמ"ז, ראו לעיל הע' 185.

269. אהרנסון, הברון, עמ' 78, 122-128, 148.

270. ויינשטיין, החינוך, עמ' 351, שיער שהדבר נבע מסכסוכים פנימיים. נראה שתורמו לכך הקשיים הכלכליים שבהם הייתה נתונה אחוזת לחמן והסכסוך שהתקיים באותה עת בעקבות כך בין הרב פרומקין לגביר לחמן מברלין. ויעידו על כך ניסיונותיו לגייס סיוע לתלמוד תורה מחובבי ציון ואף מן הברון רטשילד (ראו במכתבו של הרב מוהליבר לרב פרומקין מכ"א באלול תרמ"ח (סה"ל 19 01 951 V, מכתב 4), ופנייתו של הרב פרומקין לברון רוטשילד ב"א בתשרי תר"ן (סה"ל 45 01 951 V)), וכנראה הצטרפה לכך מגמת הפקידות לפקח על ענייני החינוך, במושבות שתחת חסותה.

271. בשנת תרמ"ט למדו 18 תלמידים אצל הרב פרומקין (ראו הרשימה בסה"ל 10 02 951 V; ויינשטיין, שם, עמ' 359). כל השאר למדו אפוא באותה עת, בבית הספר של הברון (במכתב מ"ב בטבת תרמ"ט מזכיר הרב פרומקין, שבמושבה 60-70 ילדים, ונראה שם שדיבר באלו שבגיל חינוך. וראו לעיל הע' 261, הנתונים שמסר דניאל ליפשיץ בשנת תרנ"א). במכתב מאותה תקופה לרב הילדסהיימר הוא הצר על כך שאין תלמידים חדשים במוסדו וביקש את עזרתו של הרב הילדסהיימר בעניין (אפ"ת תיק 003.007/4 :66). וראו בדיווח של חובבי ציון מטבת תר"ן על כך שבמושבה 6 מלמדים ומלמדת אחת, המקבלים משכורתם מהברון, ו-2 מלמדים המקבלים משכורתם מלחמן (כתבים, 1436).

272. דניאל ליפשיץ שיבח בניסן תרמ"ח את התנהלות 'תלמוד התורה' של הברון והצלחת התלמידים בו אשר "תפללו וילמדו כל היום ושלשה מלמדים ישגוהו עליהם" (הצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' טו). וראו לנג, לפתח תקוה, עמ' 108, אזכור מכתב של ליפשיץ מתרמ"ט ובו הצעות לשיפור רמת ההוראה בבית הספר.

273. בחבצלת, כ"א באב תרמ"ח (29.7.1888), עמ' 290, פורסם כי 'מפ"ת מודיעים' שהפקיד בלון דרש שהמוסד לא יכונה יותר תלמוד תורה אלא 'שולע' [בית ספר], כתנאי למימון צרכי המוסד. במכתב מליל י' אדר ב' תרמ"ט, תיאר הרב פרומקין לרב הילדסהיימר את הלימוד במוסדו, הכולל הן לימוד תלמוד בהיקף גדול וברמה גבוהה ("לא יראו ולא ימצאו לא בירושלים ויקר חזון כזה גם בערי רוסיא") והן לימודי החול

דוד יודילוביץ כמורה לעברית בבית הספר, באביב תרמ"ח. יודילוביץ היה תלמידו ומקורבו של בן-יהודה, ומקורב בעצמו לפקידות בפריז.²⁷⁴ במהלך שנת תרמ"ז חיפש יודילוביץ עבודה באחת המושבות. ארלנגר, מקורבו של הברון בפריז, והפקידים בארץ, ניסו לסייע בידו. בזכרון יעקב נדחה צירופו לבחורים שהשתלמו כמדריכים חקלאיים, בשל טענות בני המושבה על התנהלותו הדתית,²⁷⁵ וארלנגר ניסה למנותו כמורה בבית הספר שנפתח בפתח תקוה, אולם תושבים ובראשם יהושע שטמפפר מחו על כך.²⁷⁶

ברמה גבוהה, זאת לעומת "יתר הילדים אשר לא ילמודו אצלי והמה רוב בני הקולוניא" הלומדים בבית הספר של הברון "אין בם לא תורה ולא נביאים או הלכה או שפה של ערבית או שפת אשכנזית ולא מחסרון מורים אך מחסרון משגיחים ומשכילים". לדבריו האבות מפחדים להעיר על כך מפחד שיפגעו כלכלית, "אלו היו אבות הילדים שבפ"ת בעלי אומץ לב היו מחלים את הנדיב מפאריז שלא ימסור השגחת החינוך ע"י הדירעקטורין, והיו מחנכים בניהם ע"פ התורה, אבל מה נעשה שהם מתפחדים מכל עלה נדף אולי יגיע עי"ז למו איזה מגרעת בתמיכתם" (אפ"ת 003.007/4 :66). כמה חודשים אחר כך ב"יום ג' לסדר וירא קבל לנת לפ"ק נ"א בחשון תר"ן (5.11.1889)) כתב הרב פרומקין לרב הילדסהיימר כי מתברר שאי הסדרים של 'הת"ת של הבאראן בפ"ת' אף חמורים יותר ממה שסבר, וכי 12 תלמידים ביקשו לעבור לתלמוד תורה שלו מבית הספר של הברון. הוא ציין שבחן אותם וכי נחרד מרמת ידיעותיהם הגרועה (V 951 01 05, מסמך 5). כאמור באותה שנה הוקם כנראה תלמוד תורה נוסף, ודומה שהדבר מלמד גם כן על ביקורת מצד ההורים על סדרי בית הספר.

274. יודילוביץ עלה ארצה מרומניה כבחור צעיר בשנת תרמ"ג (1882). הוא חבר לביל"ויים ממקוה ישראל שעלו לירושלים והשתלמו במלאכה במסגרת 'אגודת החרש והמסגר' שייסד רי"מ פינס בירושלים. בתקופה זו קשר קשרים הדוקים עם אליעזר בן-יהודה וראה בו מורו ורבו. יודילוביץ השתלם בירושלים כחרש סכינים ועם סיום ההשתלמות נסע, בשנת תרמ"ו (1886), לפריז, בה עבד בבית מלאכה ובמקביל למד אצל הרב ישראל לוי מפריז (חוקר מדעי היהדות, לימים רבה של צרפת), בשנת תרמ"ז חזר לארץ, וחיפש עבודה (יודילוביץ, ספר ראשון לציון, עמ' 226-227). מעניין לציון כי בכל המקורות הידועים (בהם בערך עליו שכתב הלל ינובסקי, בספר על תולדות ראשון לציון שערך יודילוביץ עצמו (יודילוביץ, שם) ואף על מצבתו של יודילוביץ) מצוין שהוא נולד בח' בתמוז תרכ"ג (25.6.1863) ועלה ארצה בכסלו תרמ"ג (1882) בגיל 19. אולם במכתב מא' באייר תרמ"ח כתב יודילוביץ לארלנגר במפורש שעלה לארץ בגיל 16, והוא עתה בן 22 (אצ"מ A192\233\1, עמ' 231).

275. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 378. על פי מכתבי ארלנגר לשמואל הירש מ-17.6.1887 ו-4.5.1888. יודילוביץ עלה ארצה מרומניה ביחד עם רבים ממייסדי זכרון יעקב.

276. רוקח ציין כי הפקיד אוסוביצקי הממונה על המושב בחר את "הנער הזה" "להיות מורה לילדי בני" התמימים, ו"כי בהודע הדבר לבני פ"ת מהר ה' שטאמפפער נ"י ויערוך מכתב להמנהל ועה"ח [ועל החתום] באו כל בני המושב" במחאה על המינוי, "אבל לפי הנשמע, מצא ה' א"ס [אוסוביצקי] בבקשתם זאת הטאת קסם ומדי נגד האדמיניסטרציה [ה] ורוצה ללכת עם הק' [ולוניסטים] בחמת קרי" (חבצלת, כ"ח באדר תרמ"ח (11.3.1888), עמ' 158. יש לציין שבנו של שטמפפר למד ככל הנראה באותה עת בתלמוד התורה של הרב פרומקין (ראו מכתבו של הרב פרומקין לתלמידיו מיום א' בכסלו תרמ"ט ובהם גם שלמה שטמפפר (סה"ל 13 01 951 V)). במכתב לארלנגר מט' בניסן תרמ"ח טען יודילוביץ כי בניגוד לדברי רוקח, לא כל בני המושבה חתמו על מחאה נגדו, "רק אחד עשר אנשים, ומהם באו חמשה בחרטה לפני הא' אוסוביצקי",

תשתלב בביקורת של גורמים שונים על הפקידות ביחסה למצוות בכלל.²⁸¹ סוגייה זו תשתלב גם בסוגיית השמיטה, בפרט שבן-יהודה, מורם ורבם של כמה מן המורים במושבות, יצא כנגד השביתה בשמיטה.

יודילוביץ במיסיון, והכוונה לתקופה בה השתלם בליטוש סכינים בבית המלאכה של הטמפלרי גוטליב דאה, בירושלים (ראו יודילוביץ, ביל"ו בירושלים, עמ' 107). היו אף שחזרו בתקופה זו על העלילה שפורסמה בשנת תרמ"ג, שיודילוביץ התנצר ברומניה טרם עלייתו ארצה, דבר שיודילוביץ הכחיש נמרצות מכל וכל (ראו רוגל, תיק אימבר, עמ' 101-102; חבצלת, ז' אדר ב' תרמ"ג (16.3.1883), עמ' 104; המגיד ח' באייר תרמ"ט (9.5.1889), עמ' 140).

281. במכתב מיום ו' אדר ב' תרמ"ט, ליהודה גרזובסקי, אף הוא מתלמידי בן-יהודה, שהחל לשמש כמורה בעקרון, כתב יודילוביץ כי עורך חבצלת, ישראל דוב פרומקין, טען ש"כל הישוב אשר חובבי ציון, והנדיב, והמשכילים, אומרים לזכות אותנו בו, איננו בנין לא", כי אם חרבן הדת (אצ"מ A192\233\1, עמ' 438; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 41).

מתוך "ובשנה השביעית א" - הרב ד"ר בועז הוטרר
לרכישת הספר: [/https://shop.yhb.org.il](https://shop.yhb.org.il)

